

کوردستان

منتدی اقرأ الثقافي

للكتب (کوردی - عربی - فارسی)

www.iqra.ahlamontada.com

گه وه تهرین ههترش به چه کی کوشنده ی کیمیاوی له دوا ی
چهنگی به که می جیهانییه وه دژی کورده کانی عێراق

له یه کورده کانی رێکتر و رێکتر (٢٠١٩ - ٢٠٢٠) له ههڵمانی

شایه ده حاله کان:

سهریاره کان، سیاسیه کان و پریشکه کان له ناوچه ناژانگروه کان
زۆر لایه ن یانزگانی شه ره کانی ناوچه ی کاندای بووت
چیرۆکیکی کورت له سه ره شه ره به چه کی کیمیاوی

کوردستان گه وره ترين

هیرش به چه کی کوشنده ی کیمیاوی

له دوا ی جهنگی یه که می جیهانه وه دژی کورده کانی عیراق

ریکخراوی V. i. S. d. P ئەلمانی

کوردستان گه‌وره‌ترین هێرش به‌چه‌کی کوشنده‌ی کیمیاوی له‌دوای جه‌نگی یه‌که‌می جیهانه‌وه‌ دژی کورده‌کانی عێراق

وهرگیرانی له ئەلمانیه‌وه

ناسح ئیبراهیم دزه‌یی

پیداچوونه‌وه و سه‌ربه‌رشتی

دلێر ئەحمەد ئاکۆ

- شادعه‌یانه‌کان: سه‌ربه‌ازه‌کان، سیاسیه‌یه‌کان، پزیشکه‌کان له‌ناوچه‌ نازاد کراوه‌کان.
- زۆر لایه‌ن بازرگانی شه‌ره‌کانی ناوچه‌ی که‌ندار بوون.
- چه‌ڕۆکێکی کورت له‌سه‌ر شه‌ر به‌چه‌کی کیمیاوی.

دهزگای تووژینهوه و بلاوکردنهوهی موکریانی

- کوردستان گهورهترین هئرش بهچهکی کوشندهی کیمیایی
- نووسینی: ریکخراوی V. i. S. d. P ئەلمانی
- وه رگێران بۆ کوردی: ناسح ئیبراهیم دزهیی
- پێداجوونهوه و سه‌ربه‌رشتی: دلێر ئەحمەد ئاکۆ
- نه‌خشه‌سازی ناوه‌وه: گۆران جه‌مال رواندزی
- پیتچنین: رێدار جه‌عفەر — سۆزان عزه‌ددین
- به‌رگ: ئاسۆ مامزاده
- ژماره‌ی سپاردن: ۱۸۳۳
- نرخ: ۱۵۰۰ دینار
- چاپی یه‌که‌م ۲۰۰۸
- تیراژ: ۱۵۰۰ دانه
- چاپخانه: چاپخانه‌ی خانی (دهۆک)

زنجیره‌ی کتیب (۳۲۰)

هه‌موو مافیکی بۆ ده‌زگای موکریانی پارێزراوه

مالپه‌ی: www.mukiryani.com

ئیمه‌یل: info@mukiryani.com

ناومرپۆك

۱	پېشەكى
۲	ھېرشى گازى ژەھراوى پاش نيوەرپۆ لەگەڵ وېنەكان
۷	راپەرېنى كورد
۷	ئاوپىك لە رابردوو
۱۵	ئەنجامىكى مەترسىدار
۱۵	ناوچەكانى مەترسىدار
۱۷	چوار ناوچەكان
۱۸	كۆنترۆلى ناوچەكان (بازگە)
۱۹	»دەزگای سەرەكى
۲۵	بەكارھېتائى چەكى كېمىاوى
۲۸	قەزاوقەدەرى گوندى شېخ وەسان
۲۹	بەرھەمھېتائى گازى ژەھراوى بەيارمەتى كارگەكانى ئەلمانىاي
۳۸	كارگە پىلۆت/ پلانت بەرگرى لە خۆى دەكات
۳۹	رۆلى حكومەتى ئەلمانىاي يەكگرتوو لەسەر كارگەكانى
۴۳	نەيئىيەكانى سامەرا
۶۳	ئەو جەنگەى رېگای كۆتايى نېيە
۶۵	چەك لە شەيتانەوہ بۆ ئىبلىس
۶۷	كەس رېگای نېيە سەرکەوتن بەدەست بېنى
۶۹	بازرگانى كوشتار لە كەنداو

۷۰ له‌وانه‌یه به‌رتیل وەرگیرێ
۷۲ ئیتالیا مینه‌کانی خۆی لادەبات
۷۵ فۆست تەقە دژی فۆست دەکا
۷۷ خەلاتی نۆبیل بۆناشتی - چەك بۆشەر
۷۸ ۱۰۰۰۰ دە هەزار دۆلار بۆ هەر کوژراویك
۷۹ ئیسپانیا سوود وەرگرە (مستفید)
۸۱ شەری گازی ژەهراوی لە جەنگی جیهانی یەكەم
۸۴ پێشپەڕکی لەسەر بەهێزترین چەکی كوشتن دەست پێدەكات
۹۰ لەسەر ئەرۆكە دەدەنگە كردنەش بە بەردەوامی و تەواوی كار كردن
۹۲ نوێترین پەرەسەندن لە چەکی كیمیای دەمار
۹۴ گەلای دار هەلدەوهری
۹۷ کاریگەری بەکارهێنانی چەکی كیمیایی دەمار دژی شارەكان
۹۶ هاواری یارمەتی رێكخراوی داكۆکی لە گەلانی هەرێشه لێكراو

ناوینیسانی رێكخراوی V. i. S. d. P ئەلمانی

W. Prinz
 Vinckestr 11
 58 Hagen
 Deutschland

پیشەکی:

ئاشکرایە کە لە ناوەراستی مانگی ئاداری ۱۹۸۸ ھێرشێکی گەورە بەچەکی کیمیای لەلایەن سوپای عێراقەوە بەفڕۆکە کرایە سەر ھاوڵاتیانی کوردی عێراق. ئەجارە ئەک تەنھا ھێرشێکی گازی کوشندە و ژەھراوی مەترسیدار و سامناک دژی گەلی کورد ئەجامدرا بەلکو گەورەترین ھێرش بوو کە بەگازی ژەھراوی لەدوای جەنگی یەکەمی جیھانییەو ئەجام درا. ولاتی ئەڵمانیا تووشی ھەلۆیستیک زۆر ناخۆش بوو چونکە چەند کۆمپانیایەکی ئەو ولاتە دەستی بەشداریان ھەبوو لە دروستکردنی ئەم چەکە ژەھراوی و قەدەغەییە و پێدانی کەرەسەیی خاوە (موادالحام) وەک: Phosgen, Tabum, Yperit, Blausäure بۆ رژیمی عێراق.

کۆمپانیای ئەڵمانییەکان رینگای بەکارھێنانی گازی خنکێنەریشیان بۆ رژیمی عێراق نارد، لەوانەیە لەو بابەتە خراپتریشیان بۆ رژیمی ئێران ناردبێ. ئەمەش بەخۆ پێدەنگ کردنی حکوومەتی ئەڵمانیا بەرامبەر ئەم تاوانە. کێ بوون ئەوانەی لە ئێمە کە ھەستا بە پێدانی ئەو شتانە وەک رێنمایی لە نامیلکەیک بە درێژی؟

لە راستیدا ھەر لە سالی ۱۹۸۴وە بە ھەردەوامی لە رۆژنامەکان و ئەنجومەنی نوینەرانی ئەڵمانیا ئەو گفتوگۆ لەسەر ئەو مەسەلەیە دەکرا، بەلام ئەک وەک کێشەییەکی کاریگەر و زەق لە ئەڵمانیای فیدرالی ھەستی وای پێی بکری کە رینگا بگێری لەم جۆرە یارمەتیییە ناپەوایە و راگرتنی.

ھانس براند شايد - قسەکەریکی ریکخراوی جیھانی - Inter national Medico لە بانگەوازیکیدا داوای لەگەلی ئەڵمانیای دیموکرات کرد لە ۹/۴/ ۱۹۸۸ لە شاری بۆن - پایتەختی ئەو سالی ئەڵمانی رۆژناوای خۆ پێشاندانیکی ناپەزایی دەبرین ساز بکەن.

دەمەوی ئەمرۆ لەم کۆبونەوەییەماندا بیچەسپینن کە راستی و باوەری دیموکراتیمان داوامان لێ دەکات لێکۆڵینەوەیەکی مەوقایەتی و زانستییانە بکەین بۆ ئاشکراکردنی راستییەکان لەم بارەییەو.

پیتویسته ئیمه هاوکاریکی بههیزین بۆ پشتیوانی لهگهلی کورد و دژی ئهو کهسانه راوهستین که زۆر نارهوايانه و تاوانکارانه لهولاتهکهمان یارمهتی هیژشیک ددهن بهچهکی ژههراوی دژی نهتهوهکانی تر.

تیلمان چولیش — یهکیکه له سههرکرده کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی ئه‌لمانی یه‌کگرتوو و چاودیری ئهو نه‌ته‌وانه ده‌کا که ژیا‌نیان له مه‌ترسیدایه له جیهانی سییه‌م له به‌شداریکردنه‌کهیدا وتی: ئهم جوړه خویشاندان و چالاکیانه‌ی گه‌لی ئه‌لمانیاو جیهانی کراوه دژی ئهم تاوانانه، به‌لایه‌نی که‌م تیشکیکی هیوابه‌خشه بۆ ئهو نه‌ته‌وه چه‌وساوه و هه‌ر شه‌لی‌کراوانه. حکومه‌تی ئه‌لمانی و وه‌زیری ده‌ره‌وه، به‌زۆر په‌یوه‌ندی هه‌ندی له‌و کۆمپانیایه‌ی پچری له‌گه‌ل رژیمی عیراق و ئی‌ران له‌به‌ر کاری نا په‌سندانه و نابه‌جیان. ئیمه‌ش پیتویسته به‌رده‌وام بین له‌سه‌ر ناره‌زایی ده‌ربهرمان و حکومه‌تمان ناچار بکه‌ین ناردنی چه‌ک و بیداویستی جه‌نگ قه‌ده‌غه بکا بۆ شه‌ری که‌نداو. و ده‌بی لیژنه‌یه‌ک له په‌رله‌مانی ئه‌لمانی پیک به‌یئیریت بۆ ساغکردنه‌وی ئهو کارگانه‌ی گازی ژه‌هراویان به‌رژیمی عیراق داوه و به‌هرسان له‌م تاوانه دادگایی بکری‌ن و سزای شیایان بدری‌ن و قوربانیانیش قه‌ره‌بوو بکری‌ته‌وه.

به‌لام هه‌ره‌شه‌وه‌نده به‌س نییه، چونکه بالیۆزی عیراق زۆر بی شه‌رمانه نکو‌لایی له تاوانی حکومه‌ته‌که‌ی ده‌کات، پیتویسته ئهو بالیۆزه له‌ولاته‌که‌مان ده‌ربکری. سه‌ره‌رای ئهو هه‌موو رووداوانه حکومه‌ته‌که‌مان هه‌ر بیده‌نگه.

هه‌تا پارتی سه‌وز له په‌رله‌مانی ئه‌لمانی چالاک بوو و به‌خیرایی لیژنه‌یه‌کی بۆ لیک‌ۆلینه‌وه پیکه‌ینا، حکومه‌تی ئه‌لمانیاو خاچی سووری ئه‌لمانی زۆر سست بوون و ئاماده نه‌بوون هاوکاری بکه‌ن له‌گه‌ل خاچی سووری سویدی و هه‌نگاری بۆ یارمه‌تی مر‌ۆفایه‌تی.

به‌لام پیتویسته له‌کاره‌کانتان به‌رده‌وام بن و فشار بجه‌نه سه‌ر په‌رله‌مانی ئه‌لمانی بۆ ئه‌وه‌ی لیژنه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی ئاماده بکات و نامه بنووسن و به‌رده‌وام بن له په‌رسیارکردن و لیک‌ۆلینه‌وه چونکه به‌په‌رسیاره‌کانتان هه‌ست به جوولانه‌وه ده‌که‌ن.

دادگاش له‌گه‌ل ریک‌خراوی جیهانی MedicoInt national که‌ناوی میدیک‌ۆیه به‌یه‌که‌وه کارده‌که‌ن بۆ دروستکردنی پرۆگرامیکی یارمه‌تی دژی ئهو هیژشه‌ی گازی ژه‌هراوی.

هېرشى گازى ژمهرای پاش نیومړؤ

قسەى ئەو شاھید عەیانانەى کە لە ئێرانەره هاتبون شارىكى كوردى
(هەلەبجە)یان داگیرکردبوو:

لەناو شەقام و کۆلانەکانى هەلەبجە بە سەدان تەرمى ژن و منال و پیاوى پیر کەوتبوو،
بى ئەوەى شوێنەوارى هیچ برىنىک لەسەر جەستەیان دیارىی، هەندىکیان وەك خەویان لى
کەوتى، هەندىکیشیان دەورەیان لە یەکتەر دابوو وەك هەولێک خۆ لە مردن رزگار کردن، و
لە تەنیشتیانەوهش لاشەى نازدەلى مردوو بوو. بەپێى قسەى ئێرانیهکان ئەو گەورەترین
هېرش بوو بە گازى ژمهرای دواى تێپەر بوونى حەوت سال بەسەر ئەم جەنگە.

ئێران بەرەسمى عیراقى تاوانبار دەکرد بە بەکارهێنانى چەكى کیمیاوى و داواى لە
میدیاکانى رۆژتانا دەکرد بۆ سەردانى هەلەبجە و قوربانیانى گازى ژمهرای.

بەقسەى سەربازانى ئێرانى ئەو هېرشەى سوپای عیراق بە چەكى کیمیاوى وەلاامى
ئەو هېرشە سەرکەوتووێ پاسدارانى ئێران و پېشمەرگەى كوردە، کە نزیکەى ۳۰ کەم
چوو بوونە ناو خاکی عیراقەوه.

بە قسەى کەسانێک کە رزگاریان ببوو، بەچاوى خۆیان دیوانە کە لە کاتژمێر ۲ى
پاش نیوهرۆى رۆژى چوارشەممە فرۆکەیهکی جەنگى هات چەندەها بۆمبى کیمیاوى
فریدایە سەریان. وەك هەورێكى سپی زەرداوى یەكسەر هاتە خوارهوه بەسەر شارى
هەلەبجە بلأو بووهوه و دەرفەت نەما بۆ دانیشتوانى ناوشار هەلبێن و بەسەدەها بەلکو
بەهەزاران کەس لە دانیشتوان بەم چەكە کوشندەیه گیانیان لە دەست دا (کە
گازەكەش پێكهااتبوو لە تێكەڵەى زینفوند و بلاوزۆیدە).

هەندىک لەوانەى توانییان خۆیان رزگار بکەن و پسیپۆرانى ئێرانیش باسەدەكەن ژێر
زەمین و دیوارى ئەستور هیچ سنوورێكى نەبوو بۆ خپاراستن بەلکو ئەم گازە
ژمهراییه لەهەموو کون و کەلهبەرێک بلأو دەبۆوه و بەزووترین کات دەبووه هۆى لە
دەستدانى گیانى ئەو کەسانەى کە لەناو ناوچەى شالآوه کە بوون.

وێنەی ژماره (١)

دانیشتیووانی شاری هه‌له‌بچه باوه‌ری ته‌واویان هه‌یه که ته‌و هه‌رشه ژه‌هراوییه له‌لایهن فرۆکه‌کانی عه‌راقه‌وه بوو که ته‌و مه‌رگه‌ساته کوتوپه‌ری به‌سه‌ره‌یه‌نان. و ته‌م هه‌رشه دوا‌ی شکستی سوپای عه‌راقی له‌سه‌ر زه‌وی و کشانه‌وه‌یان له‌ناوچه‌که‌و دیلبوونی ژماره‌یه‌کی زۆر له‌سه‌ربازانی عه‌راقی ته‌نجامدرا.

له‌تاران دوا‌یی پشکنینی پزیشکیی ته‌و قوربانیه‌یه‌ی به‌برینه‌داری مابونه‌وه‌، روون بو‌وه، که له‌م هه‌رشه (زینقود - Sentund و بلاو زۆیرگاز Blau saurgas) به‌کار هاتووه و کاریگه‌رییه‌کی زۆری هه‌یه له‌سه‌ر کرۆکی ئه‌سک (نخاع العظام). جگه له‌وه‌ش ماده‌یه‌کی ژه‌هراوی تیا‌بوو که پاش ماوه‌یه‌کی تر کارده‌کاته سه‌ر برینی پیست و می‌شک و سییه‌کان برینه‌دار ده‌کات. ته‌و پاسدارانه‌ی دوا‌ی سه‌رکه‌وتن چووبونه ناوشاری هه‌له‌بچه تووشی ته‌و ماده ژه‌هراوییه ببوون. به‌پرسانی ئه‌یرانی باوه‌ریان وایه که رێژی عه‌راق وه‌ک سزایه‌کی سه‌خت ته‌م هه‌رشه کاریگه‌ره‌یان کرده سه‌رکوردەکان له‌م ناوچه‌یه.

له‌مانگی مایسی ١٩٨٧ کورده‌کان راپه‌رینه‌کیان دژی رژیمی عه‌راق هه‌له‌گیرساند دوا‌یش له‌به‌ر مه‌ترسی کاردانه‌وه‌ی رژیم به‌شیکی زۆریان شاره‌که‌یان به‌جیه‌یشت.

شاری هه‌ل‌ب‌ج‌ه (که حامیه‌ی لی‌ بوو) له باکووری روژئاوای نهم شاره که‌ته ژێر دهستی دوژمن (سوپای پاسداران و پیشمهرگه‌ی کورد).

Patrick E. Tyler, Fr 25. 3. 88

پێستی مردوو‌ه‌کان ره‌نگ‌یک‌ی سه‌یری به‌سه‌ر به‌سه‌ره‌اتبوو، چاویان له قوولاییه‌وه کرابۆوه و که‌فیان له‌سه‌ر ده‌م وه‌ستابوو په‌نج‌ه‌کانیان ره‌ق ببوونه‌وه. مردن له‌ناکاو با‌لی خۆی به‌سه‌ر نزیک‌ه‌ی (٧٠,٠٠٠) هه‌فتا هه‌زار که‌س له دانیشتووی شاری هه‌له‌ب‌ج‌ه دا پۆشی که‌ ژیا‌نی ئاسایی روژانه‌یان به‌کارو کاسبی ده‌برده‌سه‌ر، که‌چی هه‌ر فریای نه‌وه که‌وتن به‌ره‌و ما‌ڵ را‌که‌نه‌وه و له دواییش وه‌ک گه‌ل‌ای دار هه‌ل‌ده‌وه‌رینه‌ سه‌ر زه‌وی. دای‌کان له‌دوا چرکه‌ی ژیا‌نیادا ده‌ستیان ده‌کرده ملی مندا‌له‌کانیان و باوکی‌کی به‌سا‌ل‌دا‌چوو هه‌ول‌یدا کو‌رپه‌ ساواکه‌ی به‌له‌شی خۆی بپاری‌ژی ئی‌رائیه‌کان وتیان فرۆکه‌کانی عیراقی (Zyanid- زیانید) یان فری‌داوه‌ته‌ خواره‌وه.

هه‌روه‌ها د. سه‌عید فروتان وتی: هه‌ر یۆم‌بێ‌ک ١٠٠ لیتری تی‌دا‌یه‌ وله روژیک‌ی ساردا‌دا ئه‌و‌گازه هه‌تا به‌یا‌نی به‌خیرایی ٥٠٠م بلا‌وده‌بی‌ته‌وه و که‌س ناتوانی رزگاری بی‌ نه‌و جو‌ره بۆم‌بانه که‌ به‌کاربێت هیچ شی‌وه‌یه‌کی ته‌قینه‌وه‌ی پێ‌وه دیار نابێ ته‌نها له‌سه‌ر مرو‌ف نه‌بی.

وێنەی ژماره (٢)

دکتۆر فروتان وتی: له هەندێ گەرەکی ئەم شارە گازی (خەردەل) فرێدراوە کە شا دەمارەکانی مەرۆڤ تێکەدات.

ناو شارو گەرەك و شەقە ماكان هیچ كەسیكى خەلكى هەڵبەجە نەدەبێنرا تەنها سەربازانی ئێرانی و پیاوانێك كە هەموویان یەك جوړە بەرگیان لەبەردا بوو (مەبەستی لە پێشمەرگەییە) و لەناو شارەكە دەسورانهو.

ئەو شارە بازارێكى گەورەى هەبوو كە لە سەدەها دوكان پێكهااتبوو، بەلام جیاوازی هەبوو لەگەڵ ئەو مالاڵەى سەردانمان كردن و بەكاوێلى جێیان هێشتبوو. تەنها چەند پیاویكى بەتەمەن بەجلوبەرگی كوردی دەبێنران كە دیاربوو خەلكى هەڵبەجە بوون. مەر و مالاڵەى زۆریش لە قەرەغ شەقامەكان لەناو سەوزەگیای بەهار لال و پال كەوتبوون.

بەلێ شاری هەڵبەجە لەسەردەمى ئاشیتیدا دانیشتوانى نزیکەى ۶۰ تا ۷۰ هەزار كەس دەبوو، بەلام لەم سالانەى داوایی نیوەى دانیشتوانەكە كۆچیان كرد و ئەو شارەیان بەجێهێشت، بەهۆى هێرشە درێندانهكانى رژیمی عێراقى بۆ سەر ئەو شارە و شەرى ناوخۆیی نێوان پارتە كوردهكانیش. زۆربەى گەنجانی شارەكە لە سالانى شەرى عێراق — ئێران — بەرەو شاخ روێشتن. بەشێك لە دانیشتوانى ئەو شارە بەخۆیان و خێزانیانەو هەڵبەجەیان جێهێشتبوو، بەشێكىش دواى ۱۵ - / ۳ / ۱۹۸۸ هەڵاتن لەبەر تۆپبارنى سوپای عێراقى. دواى ئەوەى ئێرانىیهكان شارەكەیان گرتبوو هێرشى بەردەوامى فرۆكەكانى سوپای عێراقى دەستى پێكرد بۆ سەر شارەكە لە ۳/۱۶ تا ۳/۱۸ بەردەوام بوون. ئەو خەلكەى رزگار ببوو دەیانگوت روژى هەینی ۳/۱۸ ئەو هێرشە ئاسمانییه گەیشته بەرزترین رادهى سەختى كە خاكەكە لەژێر پێیان دەلەرزىیهو و لەبەر گرەمە و تەقینهوێى بۆمباكان و برۆایان وایە بۆمبای (فسفۆریش) یان بەكارهێنا چونكە چاواچاوى نەدەدیت.

راپهرینی کورد

خه‌لکی هه‌له‌بچه لایان سووربوو که رژیمی عراقی نیازی زه‌بر وه‌شاندنه وهک سزایه‌ک له‌بهر نه‌وه‌ی به‌یارمه‌تی و پشتگیری ئێران دژی رژیم راپهریبوون نه‌گه‌رچی سه‌ربازه‌کانی عراقی نه‌یانده‌ویست له‌هه‌له‌بچه بچه‌نگن، شه‌ڕیکی گه‌وره له‌نێوان پاسدارانی ئێرانی و سوپای عراق له‌خورمال روویدا و ئێرانیه‌کان توانییان ریگای سه‌ره‌کی بو‌ شاری سلیمانی بپرن.

دانیشتوانی هه‌له‌بچه‌ش به‌پشتیوانی پیشمه‌رگه‌ توانیان سه‌ربازانی عراقی به‌دیل بگرن پیش نه‌وه‌ی سوپای ئێرانی بێته ژووری.

Arnold Hottinger inder Nzz 25. 3 . 88

ئاوڕێک له‌ رابردوو

وێنەی ژماره (٣)

نه‌و جه‌نگه‌ی نیوان عراق و ئێران هیچ نه‌نجامی‌کی نییه له‌بهر نه‌وه‌ی هیچ لایه‌کیان سه‌رکه‌وتن به‌ده‌ست ناهێتی. ته‌نها له‌ناوچه شاخاوییه‌کانی باکووری عراق که له‌ژێر کۆنترۆلی یه‌کیته‌ی نیشتمانی کوردستان P. U. K و پارتی دیموکراتی

کوردستان K. D. P و چەند پارتيکی بچووکى کوردستانی بوو و ورهیان بهرز بوو و پارتی دیموکراتی کوردستان هەر له سهرهتای دهستپیکردنی شهر له گهڵ ئێران رێک کهوتبوون دژی رژیمی عراقی.

بهلام یه کیتی نیشتمانی کوردسان که ناچهکانی ههلبجه و سلیمانی له ژیر کۆنترۆلدا بوو تا ماوهیهک خهریکی دانوستان بوو له گهڵ رژیمی عراق.

بهلام ناوهناوهرش شهر و پیکدادان له نێوان هیزهکانی یه کیتی و سوپای رژیمی عراق رووی دهدا چونکه رژیمی عراق له عهرهبی کردن بهردهوام بوو.

له هه‌وینی ۱۹۸۳ ریکه‌وتنیکى ناگره‌ست له‌نیوان سهرکردایه‌تی یه‌کیتی نیشتمانی و سه‌دام حسین به‌سترا — عراق له‌گه‌ڵ تورکیاش ریککه‌وتن که هه‌رولاتیک رینگای هه‌یه به قولایی ۳۰ کم بجیته ناو خاکی نه‌وی تر له‌کاتی لێدانی هیزی کورده‌کانی ولاتی حۆیان.

له‌مانگی ئه‌یلوول نه‌و ریکه‌وتنه هه‌له‌شینرایه‌وه چونکه رژیمی عراق باوه‌ری وابوو ده‌توانی به‌ره‌یه‌ک له‌گه‌ڵ یه‌کیتی نیشتمانی به‌هستی و له‌هه‌مان کاتیش گه‌وره‌ترین هیرشی ئێران له‌ خوارووی عراقی له‌که‌رتی به‌سره شکستی هیناو شکا.

وێنه‌ی ژماره (۴)

سەدام ھەرەشەى دەکرد کە ئەگەر پێویست بێ کوردستان لە دانیشتوان چۆل دەکا. ئیتر لێرەو دەستپێکرد و بەریگایەکی پلانبۆداریژراو سوپای عێراقی دەستیکرد بەھێرش بۆ سەر گەلی کورد بە درێندانەترین شیوەکەوتە گرتن و کوشتن و راگوازتن و راوەدوونانی کوردەکان، کە بوو ھۆی روودانی شەڕێکی گەورە لەنیوان ھێزی پێشمەرگە و سوپای عێراق. سوپای عێراق ھەمیشە لە ھەولێ ئەویدا بوو بئەکەکانی پێشمەرگە بەتایبەتی بارەگاکانیان لە دۆل و ئەشکەوتەکان و ئێرانیکاو بەردەوام تۆپبارنی دەکردن. ئەو ھەش بوو ھۆی ئەو ھەموو پارته کوردستانیەکان یەك بگرن و دژی رژیمی عێراق خەبات بکەن. پێش سالیك ھێزی پێشمەرگەى یەکییتی نیشتمانی و پارتی و حزبى شیوعى لەگەڵ ھەردوو پارته گچکەکەى سۆسیالیستی کوردستان توانییان ناوچەى قەرەداغ بھەنە ژێر دەسەلاتی خوێان کە دواى ٤٨ سەعات بەچەکی کیمیایى ناوچەکە تۆپباران کرا.

بەھۆی بەردەوامی ھێرشە درێندانەکانی رژیمی عێراقى بۆ سەر ناوچەکە، یەکییتی نیشتمانی کوردستان ھەولێ ھاوپەیمانیی دەدا لەگەڵ ئێران و لەسالی ١٩٨٥ دواى رێککەوتن لەگەڵ ئێران بەچەند مانگیك ھێزەکانی خۆمەینی رێگەیان پێدرا بێنە ئەو ناوچانە کە لە ژێر کۆنترۆلی یەکییتی نیشتمانی کوردستاندا بوو.

وێنەى ژمارە (٥)

رژیمی عیراقیش ههستی بهمهترسییه کی گهوره کرد لهم هاوپه یانیته و
کیمیا باران کردنی ههله بجهش کاردانه وهی نهو مهترسییه بوو. بهلام به پیچه وانه وه
سه ریزانی ئیرانی له باکوور هه ر سهرکه و تهنیان به دهست دهینا به یارمه تی
پیشمه رگهی کورد.

بۆچوونی رژیمی عیراقی له به کارهینانی چه کی کیمیای ریگایه ک بوو بۆ
تیکدانی هاوپه یانی نیوان کورد و ئیران و ئاراسته کردنی سزایه کی توندیش بۆ گه لی
کورد.

نهو تهکتیکهش له لایهن رژیمی عیراقی بهردهوام بوو تا له ۲ / ۴ / ۱۹۸۸ دووباره
گازی ژههراوی به کار هینا.

و له ۲۱ / تا کو ۲۶ / ۳ / گونده کوردهکانی ناوچهی قهه داغ به چه کی کیمیای
هیرشیان کرایه سهر که بووه هۆی مردنی ۷۵ کهس و سه دهه ها بریندار نهو
بۆردوومان کردنهش به چه کی کیمیای بهردهوام بوو تا باکووری رۆژئاوای ئیرانی
گرته وه که شاری مه ریوان بوو.

له ۲۶ / ۴ / ۱۹۸۸ له به یاننامه یه ک که له لایهن ریکخواه مرؤفایه تییه کان
(نهوانه ی که داکۆکی له گه له هه ره شه لی کراوهکانی جیهان ده کهن) راگه یاندره که
رژیمی عیراق خۆی ناماده بۆ هیرشیک به چه کی کیمیایه ی بۆ شاری سلیمانی. نهو
بانگه وازهش لهو کوردهانه وه بلاو ببۆه وه که رۆژیک پیشتر وه ک په ناهه نده گه شت بوونه
نهو روپا و وه که له پارێزگای سلیمانی گوئیستی ببوون.

بارزانی حه فته یه ک پیشتر له بانگه وازی کدا داوای له خه لکی سلیمانی کرد که
به رگری تهواو بکه ن له دژی نهو هیرشه. سوپای ئیران و کورده پارتیزانه کان خۆیان بۆ
ته یار کردووه، نه گهر به رگری نه که ن له پیش گرتنی نه م شاره ده بی دانیشته وانی شاری
سلیمانی پیشبینی نه وه بکه ن که رژیمی عیراقی شاره که یان به چه کی کیمیای
تۆبباران ده کا. شاری سلیمانی شاریکی گه وریه له م ناوچه یه و ژماره ی دانیشته وانی
نزیکه ی یه ک ملیۆن که سه

وېنەى ژماره (٦)

وېنەى ژماره (٧)

وینەى ژمارە (۸)

وینەى ژمارە (۹)

وینەى ژمارە (۱۰)

بۆمبای گازی خەردەلیان دەباراندە سەر گوندەکان، ریکخراوی مروڤایەتی جیهانی، بۆ داکۆکی لە چەوساوەکان بەرزکردەووە کە سوپای عێراق چەکی کیمیای دژی دانیشتوانە کوردەکان بەکار ئەهێنێ

لیژنەیهکی لیکۆلینەوێ سەر بەریکخراوی نەتەوێ یەگرتووێ کان (un) لەعێراق و ئێران دوای پشکنین بۆیان دەرکەوت کە رژیمی عێراق یەکەم جار لەنیسانی سالی ۱۹۸۷ بەریگەى فرۆکە چەکی کیمیای بەکارهیناوە دژی کوردەکان و پاشان (un) راپۆرتێکی بلاککردووە بۆ ئەوێ ناوی هیچ ولاتێک بهێنێ. دکتۆر ئولیرچ ئیمو بیستک کە بەریوەبەری بەشی چەکی کیمیای بوو لەوەزارەتی بەرگری سوسی، لە ۱۹/۶/۱۹۸۴ لە رۆژنامەى زۆریش نوی، راپۆرتێکی لەم بارەیهوێ تووشی.

لەکۆتای سالی ۱۹۸۳ و سەرەتای ۱۹۸۴ کۆمارى ئیسلامی ئێران عێراق تاوانبار کرد کە چەکی کیمیای دژی سوپای پاسداران بەکارهینا و لەسەر ئەم کێشەیه ئێران سکالانامەى تۆمارکرد دژی عێراق لە (un) و ئەنجومەنى ئاسایش.

لهسرهتای سال ۱۹۸۴ سكرتیری گشتی نهتهوه یه كگرتووهكان بریاردا دهستهیهك
شارهزا (زانایانی چه کی کیمیای) بۆیه كه م جار پیكبهیئت بۆ تیروانین لهو سكالایه
ئیران و ئهم دهستهیه بنیرنه ناوچهكانی شهر و ئهم شارهزایانه یه كه یه كه بهرپرسن
له بهرام بهر سكرتیری گشتی بۆ راستی ئهم كاره.

ئهم زانایانه كه بۆ پشكنین له چه کی قه دهغه كراو هه لئیران یه کیکی ئوستالی و
یه کی سویدی و ئیسپانی و یه کیكیش سویسری بوو.

له مانگی ئادار (نهووز) ئهم دهستهیه یه كه م جار به رهو كه نداوی فارس بهرپ
كهوت، به سه ره رشتی راوژکاری سكرتیری گشتی ئهركه كانیان به م جوړه بوو: ده بی
به به لگه به سپینری كه چه کی کیمیای یا چه کی له م بابه ته به كار هاتووه و چۆنیه تی
به كار هینانیش چۆن بووه له باردی ئامیر و كه رهسته ژهراوییه كان. ده بی
روونكر د نه وهش به م جوړه ی خواره وه بی:

۱- بهر یگای ئه و پشكنه رانه ی كه ئاگادارن چه کی کیمیای له ناوچه كه به كار
هاتووه له گه ل شیکر نه وه ی پارچه ی ته قه مه نییه كان كه له گوړه پانی شهردایه.

۲- ده بی ئه و ته قه مه نییه كانی چه کی کیمیای بهر یگای كه سی سییه مه وه لای
شارهزاكان ده ستینیشان بكرین وهك شاهید عه یانه كان كه به چاوی خویان دیویانه،
جیگا، كات، بارود و خنی به كار هینانی.

۳- ده بی بهر یگای پشكنینی پزیشکی و شیکر د نه وه ی لاشه ی قوربانیه یانی ئه و
چه كه ژهراوییه ساخ بكریته وه.

ههروه ها هه مان جوړی پشكنین له شارهزایان داواكرا له سالانی ۱۹۸۶ - ۱۹۸۷
و سه ره له نو ی پشكنه ران له مانگی چواری ئه و ساله هاتنه وه سهردانی ناوچه كه، دوا ی
ئه وهش حكومه تی عیراق ئیرانی تاوانبار كرد به به كار هینانی چه کی کیمیای.

ئەنجامىكى مەترسىدار

بەپىتى راپورتى پزىشكانى ئىترانى دەرکەوت ئەو كەسانەى پشكىنيان بۆكراره
بە ئاشكرا ديارە برىنەكانيان بەھۆى ژەھرى يوپریت yperit تووش بوو. ئەو
برىنەنە وەك برىنى پىست، سووتانى پىست كە ئەو جۆرە برىنەنە پىتويستيان بە
چەند مانگىك ھەيە بۆ چارەسەر لەبەر زەحمەتبونى چاكبونەوھەيان.

ئەو نەخۆشانەى كە ھەلمى (يوپریت) يان ھەلمىو، كۆزى كارىكى زۆرى
كردۆتە سەر سىيەكان و بۆرى گەروويان، ئەو نەخۆشانەش زۆر جار لەھالەتى
مردنيان تىدايە. ئەوانەى ماويشن ژيانيان زۆر لە مەترسىدايە و دەبى بەردەوام لە
نەخۆشخانە لەژىر چاودىرى پزىشكىدا بن.

بەراستى دىمەنىكى دلتەزىن و خەم ھىنە لە پىش چاوت كچىكى كوردى
تەمەن چوارسالە بەھۆى ژەھرى يوپریت بە نازارىكى زۆر كۆچى دوايى كرد.
لە سالى ۱۹۸۷ تىمى شارەزاكان بۆ يەكەم جار رووبەرووى قوربانىيەكان
بوونەوھە لە دانىشتوانى كوردستان.

رايانگەيانە كە خەلكىكى زۆر لە دانىشتوانى كوردستان تووشى ئەو كارەساتە
بوونەتەوھە و بوونەتە قوربانى گازی دەمارەكان. ھەندىك لە قوربانىيەكان كە لە
نەخۆشخانەكانى خورەمشەھر چارەسەر دەرەكان دواى دوو ھەفتە بەرەو چاكبوون
دەبوون.

دكتور ئولرېچ ئىمۆبىستك جارىكى تر نووسى: تىمى شارەزاكان لە كۆتايىدان
رىككەوتن كە پىويست ناكات ئامپىرى تەكنىكى رەوانەبكرى لەبەرئەھەى ئىمە
راپورتەكانمان بە بەلگە چەسپاندوھە و رەوانەكردوھە.

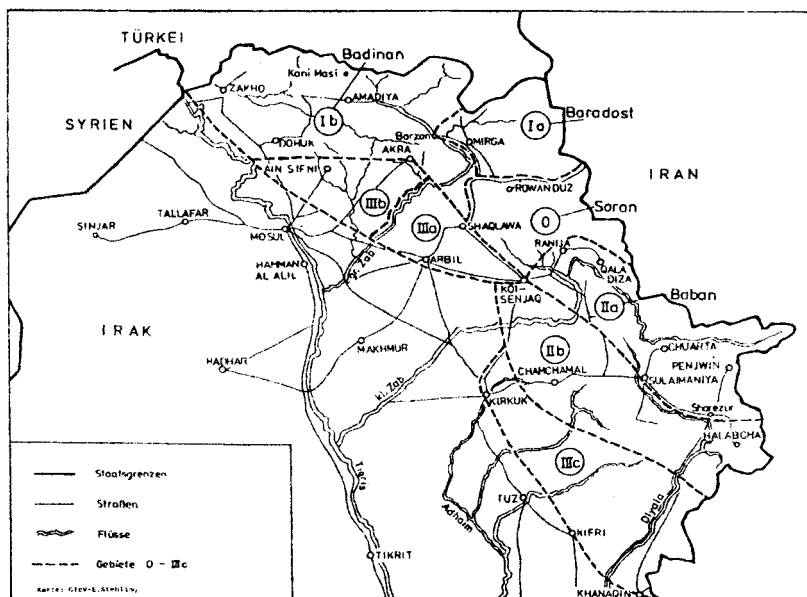
ناوچەكانى مەترسىدار

لەبنەرەتيدا چوار ناوچە كىشەى لەسەرە كە پەيوەندى ھەيە بە يارمەتییەكان
و دەرگايەكىشە بۆ فاكىتەرى سىاسى جۆراوجۆر، بەواتايەك كە پەيوەندىيەكى

تایبەتی ھەییە بەدەرەو و لەو ناوچانە گرووپە یە کەگرتوووەکانی کوردی کۆنترۆلیان بەسەر سنوورەکانەو ھەییە، ئەو ھەش کاریگەراییەکی سەرەکی ھەییە بۆ ھێرشی چەکی کیمیای و باری ئەو ناوچانە لەژێر کاریگەری گۆرانی ناو و ھەوادایە لەچوار کەژێ ساڵدا.

پسپۆزانی وەک ئیمۆبیلستەک و رۆبیلنۆن بیروباوەریان وایە، بەھۆی شارەزایی و ناگاداری خەلکی ناوچەکانی سەرسنوو دەتوانی رێژە قوربانیان لەدوو لەسەر سی تا سی لەسەر چوار کە مەتریی.

بەپێی ئەو راپۆرتانەی وەگیراون لەسەر دابەشکردنی ئەو ناوچانە دەورپشتی O-III و لەرووی شەری چەکی کیمیای سەرکەوتنێکی باشی بەدەستھێناوە بۆ یارمەتیدانی ئەم قوربانیانە.

وێنەی ژمارە (۱۱)

بروانه نه خشه نه له سنووری سیاسی و له نه له ئیداری لهو ناوچانه O- I II نه یه کسانه له گهڵ حوکمی زاتی ناوچهی کوردستان که زۆربچوو کتره ونه له راستیدا زۆربهی دانیش توانی ئهم ناوچهیه کورد و ئاسووری و تورکمانن. که ۱/۳ گه ورته تره. ئهو دابه شکر دنه تهنها له ریگهی جوگرافی و کلتور و وه یه کیکه و پارتیه کوردیهه کان کاریگهری راسته وخۆ و بهردهوامیان له سه ر نییه. تهنها ناوچهی سوړان -O- به بهردهوامی له ژیر کاریگهری پارتی دیو کرتی کوردستانی عیراق و یه کیتهی نیشتمانی کوردستان و هاو په یانه کانیدایه که له ناوچه کانی I I Ia و b لیک ده داته وه. له رۆژئاوای قه رده داغ و خوارووی سنووری بهینی I I b و I I c هه تا ده گاته خوارووی رۆژاوا، هیرشی پیشمه رگه کورده کان زۆر به خیرایی له پیشکوه وتندایه و هه ندی جار ده گاته ناوچهی کفری.

جوار ناوچه کان

I نزیکهی ۲۵۰ کم به درێژایی سنووری تورکیا، له گهڵ بادینان (Ib) بارزان له رۆژهه لات، برادۆست (Ia) له رۆژئاوا له سینکۆچکهی سنووری تورکیا و ئێران و عیراق ناوچهی O، له خوارو که ناوئرابوو به Hamilton Road، دۆلی بالیسان هه تا ده گاته به نداوی ده و کان و قه لادزی، و له رۆژاوا ی سنووری ئێران ناوچهی I I له رۆژئاوا و خوارووی رۆژئاوا به درێژایی سنووری ئێران له گهڵ ئهم ناوچانه ی بابان، پینجوین، شاره زوو، و به شیک له هه و رده مان له گهڵ سلیمانی وه ک بنکه یه ک (سه نته ر). ناوچهی I I I له خوارووی و ژهه لات O I I -I له گهڵ ئهم ده شت و زوورگانه ی کشتوکالی له ده و روبه ری موسل، عین سفنی، اربیل (هه ولیر)، کفری. ئهم زوورگ و کێوانه ی کوردستان به به رزی ۲,۵۰۰ م تاسنووری تورکیا و 3,600 م تا سنووری ئێران ده و ات.

کۆنترۆلی ناوچه‌کان (بازگه)

ناوچه‌ی I له ژێر کۆنترۆلی پارتی دیموکراتی کوردستان به سه‌روۆکایه‌تی مه‌سعود بارزانی و ناوچه‌ی II له ژێر کۆنترۆلی یه‌کیته‌ی نیشتمانی کوردستان به‌سه‌روۆکایه‌تی جه‌لال تاڵه‌بانی، و ناوچه‌ی O له ژێر کۆنترۆلی هه‌ردوو پارتیه‌که‌یه. ناوچه‌ی III هه‌ردوولا جهموۆلی و هه‌رشه‌ی پارێزگانی چالاخانه‌ی لی ده‌که‌ن. له‌پایزی ساڵی ۱۹۸۶ هه‌یزه‌ کوردیه‌کان په‌یمانیه‌کیان له‌نیوان خۆیاندا مۆرکرد و (به‌ره‌ی کوردستانی) یان پێکه‌ینه‌ بۆ مه‌به‌سته‌ی هاوکاری یه‌که‌تر بۆ خه‌باتی چه‌کدارانه‌ و په‌یوه‌ندی نێوانیان له‌ هه‌موو ناوچه‌که‌ له ۱۷ - ۱۸ / ته‌ممووزی ۱۹۸۷ کۆنفراسیه‌کیان به‌ست له‌ راژان که‌ پارتی سۆسیالیسته‌ی کوردستان و پارتی گه‌ل به‌شداریان تێدا کرد و پریاریاندا سه‌رکرده‌یه‌تی گشتی (القيادة العامة) له‌لایه‌ن هه‌موو پارتیه‌کانه‌وه‌ به‌ره‌یه‌کی یه‌که‌گرتوو پێکه‌ینه‌ن.

ئه‌و سه‌رکرده‌یه‌تییه‌ سیاسیه‌ په‌یوه‌ندی له‌گه‌ڵ هه‌موو پارتیه‌کان بکات و ده‌بیته‌ ده‌مراستیان په‌یوه‌ندییه‌کانیان له‌گه‌ڵ ده‌ره‌وه‌. وه‌ک حیزبی شیوعی عێراقی که‌ ساڵه‌های ساڵه‌ شۆرشه‌ی چه‌کدارییان هه‌یه‌ له‌ناوچه‌ نازاد کراوه‌کان و په‌یوه‌ندییه‌کی تایبه‌تی له‌گه‌ڵ (حزب الدعوه) ی شیعی پێکه‌ینه‌او ده‌ بۆ به‌شداره‌ی کردن له‌م به‌ره‌یه‌.

eshmerga-Einheit in Irakisch-Kurdistan (Foto: Gérard Klijn)

وێنه‌ی ژماره (۱۲)

یه‌که‌کانه‌ی پێشمه‌رگه‌ی کوردستانی عێراق

دەزگای سەرەکی

سیاسی، عەسکەری، کارگێڕی و ئابووری تەندروستی هەردوو پارتە سەرەکییەکی کوردستان کە پێکھاتوو لە ھێزی پێشمەرگە بەیەکەوە یاخود بەتەنھا. ئەو ناوچە کوردییانیان کۆنترۆڵ کردوو و دەیانەوی لەبارەی دادگا و داراییش رۆڵی خۆیان ھەبێ. لەبارەی خزمەتگوزاری کۆمەڵایەتی و پەرۆردە و خۆبەستن و خزمەتگوزاری تەندروستی و...

لەناوچەی I و ناوچەی O کە ئەم دوو ناوچەیە (بادینان و سۆران) دەگرێتەوە لەژێر چاودێری PDK پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراق — داہە.

و لەم ناوچانە نزیکەی (۱۲) نەخۆشخانەی سەفەری ھەیە کەشانەشانی ھێزی پێشمەرگەکان لە گواژتەنەوە داہە. چوار پزیشکی گشتی و یەک پزیشکی ددان و (۱۰) یاریدەری پزیشکی و (۲۴) برین پێچ بەشداریان لە پێکھێنانی نەخۆشخانەکان کردوو.

لە ناوچەی II و ناوچەی O کە ئەکاتە ناوچەکانی سلێمانی و سۆران لەژێر بەرپرسیاری یەکییتی نیشتمانی کوردستانه puk. کە لەرێگەی سیاسەتی ئیدیۆلۆگی باشتەر پێک ھاتبوو.

لەبەر ئاسانی پەیوەندیکردنی کوردەکان لە سنووری ئێرانەوێ کاریگەری باشی خستبوو سەر باری عەسکەرییان کە لەلایەن سوپا سالاری ئێرانییەوێ یارمەتی دەدران و بەیەکگەشتنیان زۆر لەناوچەی بادینان ئاسانتربوو.

یەکییتی نیشتمانی کوردستان ئەرکی بەرپەرکردنی ھەوت نەخۆشخانەی سەفەری لەنزیک سنووری ئێران بەرپەر دەبرد. لەوانەش پێنجیان بەباشی رێکخراوون بۆ نەشتەرگەری گەورە سیانیان بە بەنج لێدان و چواریان بۆ ئەشیعە. و (۴۰) یەکەری فریاکەوتنی خێرا و ھەوت پزیشک و بیست و دوو یاریدەری پزیشک بەشدارییان تێدا کردبوو.

لەھەمان کات لە سنووری ئێران رینگاوبانی باش ھەیە کە لۆری و ئۆتۆمبیلی گەورە سەربازی پیادەپروا و بۆتە دەرگایەکی سەرەکی بۆ ناوچەی O کە ناوچەی سۆرانە و

کوردەکان بێ کێشه سوودی لی وەرەگرن بەتایبەتی بۆ ناوچەکانی Ia، O که ناوچە ی برادۆست و سۆرانە که گەشتنیان ئاسانە که دوو لۆری یارمەتی داوودەرمانی پزشکی که له خانە ((پیرانشەهر))ی ئێران بۆ ناوچە ی رهواندز له دیوی عیراق تا حاجی ئۆمەرمان له ژێر کۆنترۆلی ئێراندا یه و لهسەرەتای دەستپێکردنی جەنگ ئێرانییهکان بۆ جاری دووهم دەستیان کردووه به دروستکردنی رینگاویان له (شنۆ)وه به ناو رێڕهوی کێلهشین تێدهپهڕی که لۆری و تریله ی گهوره دهگهیشتنه ناوچە ی برادۆست و دهووبهری ههر له وێوهش بهسەر پردهکانی حاجی ئۆمەرمان و برادۆست به ئۆتۆمبیلی لاندروڤهرو له دوايش به ولاغ نهگۆزرایهوه ناوچەکانی تر که هاتوچۆیان دژواربوو. له ناوچە ی بادینان Ib به درێژایی سنوور له گهڵ تورکیا جیگای هه لگرتنی مهواد و خۆراکی ههیه، به لām سوپای عیراق توانای ههیه رینگاوبانهکانی نیوان برادۆست Ia و بادینان Ib تۆپباران بکات.

له ناوچە ی بادینان ههولدهن یارمەتی بازرگانی قاچاغ بدهن له تورکیاوه بۆ ناو عیراق و کوردەکانی ناوچه ئازادکراوهکان ئهم جوړه بازرگانییه هاندهدەن. یهك گونیه ئارد له تورکیا له کاتی ئاسایی نرخ ی پینج دیناری عیراقیه که دهکاته (۳۰) مارکی نه لمانی، به لām نه مړۆ پینج هینده ی ئه و نرخه گرانتر بووه. حکومەتی تورکیاش له ناوچه سنوورییهکانی (ههکاری - سیرت) کۆنترۆلیان به هیژتر دهکەن نهك ههر له بهر پارتی کریکارانی کوردستان به لکو به هۆی ئه و بازرگانییهش. هۆی ئه و گرانییهش له مهوه هاتوو چونکه رژیمی عیراق ناوچه ی بادینان به هه موو هیژیک ی تۆپباران کاول دهکا و کێلگهکان دهسوێنی.

له وهش مه ترسیدار تر که چهکی کیمیاوی به کار دینی ئهم زهوی و زارانه تا چه ندان سال به ره می کشتوکالی نابێ. و پێی ده لێن (سوتاندنی زهوی) و هه موو جوړه بازرگانییه کی قه دهغه کردوو بۆ ئه و ناوچه یه ور بگه ره هه ندی ناوچه ی ژێر کۆنترۆلی خو شی وهک

ناوچهکانی III

ههر له سالی (۱۹۸۶)وه رژیمی عیراق دهستی کردوو به هه لمه تی کوشتن و له ناو بردن و ته عریب کردنی گه لی کورد، به تایبەتی ناوچه ی بادینان له هه موو ناوچهکانی

تر زهرمه‌ندبووه و زۆرجار ژن و منال و پیر و په‌که‌وته له‌برسان ده‌مردن و ئەشکه‌نجەیی زۆریان تووش دەبوو. ئەو چوار ناوچه‌یه‌ی به‌هێلی فیش‌خابور خابور ئالوکا — به‌عشیقه — اربیل — کرکوک — کفری — قوڕه‌تو که ده‌که‌وێته باکووری رۆژه‌لاتی عێراق تا خوارووی رۆژئاوا، له‌ سالی ۱۹۷۵ — ۱۹۷۶ پرۆسه‌ی راگوێزان و به‌عه‌ره‌بکردن به‌ فراوانی ده‌ستی پێکرد که نزیکه‌ی ۲,۵۰۰,۰۰۰ دوومیلیۆن پێنج سه‌ده‌ هه‌زار دانیش‌توانی کورد بوون (۲۰۰۰۰) بیست هه‌زار ئێزیدی کورد و ۱۲۰/۰۰۰ سه‌ده‌ و بیست هه‌زار مه‌سیحی بوو وچه‌ند هه‌زار تورکمانێک لهم ناوچانه‌ ده‌ژیان، له‌وانه‌ نزیکه‌ی نیوملۆنیان ره‌وانه‌ی خوارووی عێراق کران به‌ مه‌به‌ستی ته‌عریب کردنیان. و ۳۵۰/۰۰۰ تا ۵۰۰/۰۰۰ که‌س تا سالی ۱۹۸۶ خۆیان له‌ده‌ست ته‌عریب کردن رزگارکرد و به‌ره‌و ئێران رویشتن که له‌به‌ر فشاری له‌را‌ده‌به‌ده‌ری عێراق که سیاسه‌تی خاکی سووتاوی (سیاسة الارض المحروقة) ی وه‌ک به‌رنامه‌ جێبه‌جێ ده‌کرد.

کوردە پناهه‌نده‌کان سالی ۱۹۷۵

له‌سه‌ر سنووری نێوان عێراق و ئێران

وێنه‌ی ئەلکسه‌نده‌ر شتێر به‌بێرگ

بەللام نزیکەى ۲۰۰۰۰ تا ۴۰۰۰۰ مەسیحى ھەلەلەتن بۆشارە گەورەکانى عىراق بۆلای کەسوکارىيان.

ھەر لەسەرھەتای شەپى کەنداو ھەزاران کورد روویان کردە ولاتانى ئەمەریکا و کەنەدا و ئەوروپا و ئوسترالیا و لوینان و ھەزارانىشیان کەوتنە ناو بەرەى جەنگ. ئەو شەپە فراوانەى سیاسەتى خاکی سووتاو بەردەوام بوو و واى لەخەلکە کە کرد گیانی خۆیان نەجات بەدن و روو لە ئێران یاخود روو لەناوچە ئازادکراوەکانى کوردستانی عىراق بکەن کە لەژێر دەستى پارتە کوردییەکان بوو.

ئەم ناوچەییەش بریتى بوو لە: بادینان، سۆران، برادۆست، بابان، پینجوين، شارەزوور و ھەورامان کە نزیکەى ۲۵۰,۰۰۰ تا ۳۰۰,۰۰۰ کەسى تیا دەژیان ئەو ناوچانەش کە بە بەردەوامى تۆپ باران دەکران و ژيانى تێدا ئەستەم بوو ۶۰% ناوچەى بادینان بوو، ۷۵% ناوچەى شەقلەو بەسەرەو، ۸۰% ناوچەى سۆران ۶۰% ناوچەى بابان، بەللام ناوچەى برادۆست ۱۰۰% ژيانى تیا نەمابوو رێکخراوى کۆمەلایەتى جیھانى بۆ داکوکی کردن لەنەتەو ھەرەشە لیکراوەکان راپۆرتىکی خستە بەرچاو کە لەسالى ۱۹۷۵ تا سالى ۱۹۸۷ بۆتیکرا لەم چوار ناوچەى (۳۱۵۹) گوند و شارۆچکەيان خاپوورکردوو و تەنیا لە سالى ۱۹۸۶ (۶۸۵) گوندیان تێکداوە لە مانگی شوباتى سالى ۱۹۸۵ تا مانگی حوزەيرانى ۱۹۸۶ (۸۷۰) گوندیان تێکدا.

لە نووسینگەى یەکیک لە بارەگاكانى (حزب البعث) لەناوچەى کوردەکان پلانێک دەرجوو بوو بۆتێکدانى (۲۴۰) گوند و دەرکردنى دانىشتوانەکانى کە سەر بەپارتیزگای موسڵ و دھۆک بوون و تا سالى ۱۹۹۰ جیبەجى بکرى. پيشتريش تامانگى کانونى یەکەم — ۱۹۸۷ (۷۲) گوندیان لەگەڵ خاک کردبوو ھەیک.

تەنھا یەک رێگەى سەرەکیش مابوو لەنێوان شارى دھۆک و زاخۆ تادەگاتە فیشخابور لەسەر سنوورى تورکيا.

ئەو گوندە و شارۆچکەکانى کوردستانی عىراق کەبەر تێکدان و دەرەدەرکردن کەوتبوون ناوچەى (پینجوين، تەویلە، خورمال، بەرزنجە، قۆرەتوو، گەلە، قەرەداغ، شەنگال، ناغچەلەر) بوو.

ئاگادار يىپەك لەرژىمى بەعس بىلا و كرايه وە بۆ فەرمانگە رەسمىيەكانى مىرى لە
هەلبەجە، خۆشناوەتى، قەلادزى، سەيد سادق، رەواندز، خۆيان ئامادەبەكەن
بۆگواستەنەوە چونكە ئەو گوند و شارۆچكەنە بەم زووانە ھەموو خابوور دەكرێن.

بەتايبەتى ناوچەى I I I كەناوچەى شەقلاو دەگرێتەو و ھەر بەناو لەژىر
كۆنترۆلى رژىم بوون. بەلكو لە باكوور تا رۆژئاواى ئەم ناوچەى لەژىر كۆنترۆلى پارتە
سياسيەكانى كوردستان بوون و بەردەوام چالاكى شەرى پارتيزانيان تیدا دەکرد و
لەبارى ياسايى و دادگا دەسلەتايان لەوناوچانە ھەبوو و باج (ضريبة) يان لە خەلكەكە
وەرەگرت تا لە بەلێندەرانى بېگەنەش.

لەھەمان كات ھىزى پېشمەگە بەردەوام بەرگرى لەم ناوچانە دەکرد دژى تەعريب،
بەلام نەياندەتوانى بەردەوام لەيەك شوین جیگيرين. رژىمى عيراقيش لە سالى
(۱۹۷۵) ھە دەستىكرد بەدروستکردنى كۆمەلگا زۆرەمليیەكان بۆ نىشتەجێكردنى
كوردەكانى سەرسنوور.

ئەم كۆمەلگانەش لە قوشتەپە، ديانا، ھەريز، زىبار، بەھرەكە، قەرەتوو،
دروست كرابوون.

ناوچەكانى IIobc كە گوندەكانى سەربە چەمچەمال و كۆيە و قەلادزە و ناوچەى
بابان لەژىر دەسلەلاتى رژىمى عيراق بوون، تا سالى ۱۹۸۶ ھەموو دانىشتووەكانى
گواستەنەو و ناوچەكان ژيانيان تيانەما.

پېش دەستپێكردنى ئەو كارەش ھەموو خەلكەكەى ئاگادار كردبوو كە خۆيان
ئامادەبەكەن بۆ راگويزان و ھەر كەسيك دژى ئەو پرۆسەى ھەلسوكەوت بكا ئىتر
بەياخىبوو لە قەلەم دەدرى و بەخائن و دژى دەولەت تۆمەتبار دەكرى. ئەو ناوچانەى كە
بەشيك لەدانىشتوانەكەى دژى ئەم كوردەو ھەبوون، رژىمى بەعس لەنيسانى ۱۹۸۷
بەچەكى كيمياوى ھىرشى كردە سەريان. ئەو يەكە پزىشكييانەى لەگەل ھىزى پېشمەرگە
دەسورپانەو نەيانتوانى چارسەرى ئەو ھەموو بريندارانە بکەن و زۆر زەحمەتیش بوو
بيانگەيەننە ناوچەى ئازادكراوەكان و لەوێو بەرەو ئىران و سوورىيان بەن.

ئەو برىندارانەى كە روويان بىكرىدبايە نەخۇشخانەكانى ژيىر دەسلەلاتى رژیىمى بەعس بۇ چارەسەر كىردىيان، دەرگايان بەرپوودا داخراپوو و چارەسەر كىردىيان قەدەغە كراپوو.

گواین رۆيىرتس لە ۱۲ى ئەيلولى ۱۹۸۷ لە رۆژنامەى سوریىش كە رۆژنامەىەكى سويسرییە، گویىستى دووشاهید بووكە هیچ پەیوەندى و نزیكىیەکیان لەنیواندا نەبوو. گوتیان: بەشێك لە بەركەوتوانى چەكى كیمیایى لەناوچەكە، توانییان خۆیان بگەییەننە نەخۇشخانەى سلیمانى بۇ چارەسەرى پزىشكى بەلام ئەوەندەى نەخایاند دار و دەستەى رژیىمى بەعس هەلیانكوتایە سەر نەخۇشخانەكە و برىندارەكانیان بە زۆرى فری دانەسەر شەقام و مندالیکیان هەر لەسەر پىلیكانەكانى نەخۇشخانە فریدرایەخوارەو و لەبەر ئازارى برىنەكانى هاوارى دەكرد پاشان بەكاتى فریاندانە مزگەوتێك. رىكخراوى كۆمەلایەتى جیهانى بۇ داکۆكى لە نەتەو و هەرەشە لیكراووەكان لیستێکیان بەناوى (۴۲۶) كەس پىشاندا كە قوربانیانى گازی ژەهراوى بوون و لە نەخۇشخانەكان چاوەرپێ چارەسەرى پزىشكى بوون، یەكسەر پیاوانى رژیىمى بەعس كە سەر بە مخابرات) بوون، بەسەر نەخۇشخانەكەیان دادا و هەموو برىندارەكانیان بەرەو شوین بزرپوون بردن.

وێنەى ژمارە (۱۴)

وینهی ژماره (۱۵)

گوندی موساکا له بادینان له سالی ۱۹۶۱ تا سالی ۱۹۷۵ که پیچ جار تووشی شهر و کاولبوون بوو، دانیشته‌خانه‌که‌ی توانییان به‌شیوه‌یه‌کی مۆدیرن دروستی‌بکه‌نه‌وه به ناشتی ژیا‌نی تیداب‌نه‌سەر. به‌لام دوای سالی ۱۹۷۵ کاول کراو ژیا‌نی تیا‌نه‌ما.

وینهی نه‌لکسه‌نده‌ر شتیر به‌بیرگ

به‌کاره‌یانی چه‌کی کیمیاوی

یه‌که‌م هیرشی چه‌کی کیمیاوی بو سەر ناوچه کوردییه‌کانی عیراق له ۱۵/۴/ ۱۹۸۷ به‌ریگه‌ی فرۆکه‌ی عیراق ده‌ستیپ‌یکرد. یه‌که‌م جار ناوچه‌ی سۆران (O) هه‌روه‌ها ناوچه‌کانی دوکان و سه‌رچنار و ناوچه‌ی (II a) و نه‌و گوندانه‌ی که‌به‌چه‌کی کیمیاوی تۆباران کران: علادین، به‌رگه‌لوو، کانی توو، ناوه‌ژی، سیروان، چنارنه، نو‌لیچکه، نه‌م هیرشانه به‌گازی ژه‌هراوی به‌رده‌وام بوو تا ۲۱/ ۴/ ۱۹۸۷ و نه‌و گوندانه‌شی گرت‌ه‌وه که له‌ناوچه‌س سۆران و خو‌شناوه‌تی و دۆلی بالیسان و ده‌ورپشتی شاری سلیمانی و قه‌ره‌داغ.

ههروهه ها ئه و گوندانه ی سهر به شاری دهۆك و شارۆچكه ی ئه تروش، باكرمان به گازی خهردهل و هه ندی جاریش به گازی فۆسیجین تۆبیاران ده کران. له مانگی مایسی ۱۹۸۷ ناوچه کانی بادینان تاتوانییان له گونده کانیان دژی ته عریب بهرگریان کرد، رژیمی عیراق ئه و ناوچه نه ی به چه کی کیمیای بۆردومان کرد و هێرشێکی ئاسمانیشی به چه کی کیمیای کرده سهر ده ورپشتی شاری کهرکوک که سه نته ری به ره هه مه یانی په ترۆله.

له ۲۴ / ۵ / ۱۹۸۷ ئه و ناوچه نه ی ماوه ی ۲۰ کم له کهرکوک دووربوون وه ک گورکان، تۆمار، ته ماری شوان به غازی خهردهل و یوپریت بۆردومان کرد. رژیمی عیراقی به برێکی سنووردار چه کی کیمیای له کارگه کانی فهلوجه و سامهرا هه بوو، تا پاییزی ۱۹۸۷ نهیده توانی بهردهوام چه کی کیمیای به کاربێنی به زۆری.

به لām له ئه یلولی ۱۹۸۷ به دواوه گه وهره ترین هێرشی چه کی کیمیای کرده سهر دۆلی جافاتی که له نیوان شاری سلێمانی و قه لādزێیه. و له ۳ ئه یلول زیاتر له (۳۰) گوندی ئه و ناوچه یه ی به گازی یوپریت تۆبیاران کرد و هه ندیکیان بۆ جاری دووه م و سییه م تۆبیاران کرایه وه.

له ۶ ئه یلول ده وروبه ری شارۆچکه کانی شه قلāوه و کۆیه ی به درێژایی چیا ی سه فین به چه کی کیمیای تۆبیاران کرد. به تایبه تی ناوچه ی هیران و نازه نین بۆچه ند جارێک. جه لال تاله بانی — سکریتی گشتی یه کیتی نیشتمانی کوردستان سه ره نوێ له ۴ / ۹ / ۱۹۸۷ راپۆرتێکی ئاراسته ی سکریتی گشتی ریکخراوی نیو ده وله تی (UN) — دی کویلار — کرد ده رباره ی قوربانیانی چه کی کیمیای که ژماره یان به سه دان که سه له دۆلی جافایه تی که له لایه ن رژیمی عیراق هێرشیان کراوه ته سه رو به هۆی نه بوونی داووده رمان بۆته کاره ساتیکی گه وره بۆ برینداران و ئه و خه لکه ی که له ناوچه که هه لاتوون — به تایبه تی ئه و بریندار و په نا هه ندانه ی که گه یشتوونه ته ئێران له و هێرشه ژه هراوییه خۆیان ده رباز کردوه له ۱۷ ئه یلولی ۱۹۸۷ فڕۆکه کانی رژیمی عیراق هێرشێکی چه کی ژه هراویان له جۆری یوپریت و فۆسیجین کرده سهر ناوچه ی بادینان

بەتايىبەتى ئەو كۆمەلگە زۆرەملىيەنى كە كورد و ئاشوورى مەسىحى تيا بوون لە نزيك سنوورى توركييا دواى ئەوہى كە زياتر لە ۵۰۰۰ كەس لەناوچەى دھۆك و ئەتروش و ئەلقوش لە دەست جەور و ستەمى سياستى تەعريب خۇيان گەياندبووہ ناوچە ئازادكر اوہ كان.

و ژمارەى ئاسوورى و مەسىحيە كان لە پەناھەندە كان زۆر بوو. و ھەموو شارۆچكە كانى كانى ماسى و دەورو بەرى ھىرشى چەكى كيمياويان كرايە سەر. ئەو ئيفادەى شيخ ئورمان كيركا بوو كە قەشەى سريانى بوو لە بەروارى بالا. ژيانى پەناھەندە كان لە ناوچەى بادينان كەوتە مەترسى و پارتى ديموكراتى كوردستان/ عيراق لە بەياننامە يەكى دەريخست كە ۵۵۰۰ خيترانى پەناھەندە لەم ناوچە يەدان كە نزيكەى ۳۰۰۰۰ كەس دەبن، و ئەوانە لە بەھارى ۱۹۸۷ ھاتوون و بە شىكى زۆريشيان لە كۆمەلگەى زۆرەملىي گەندى كانى ھەلاتوون. توركييا بەھيچ جورىك ريگا نادات پەناھەندە كانى بادينان لە سنوور بپەرئەوہ ناو خاكى توركييا و ئەگەر بپەرئەوہ تەسليمى رژىمى عيراقيان دەكا.

دانىشتوانى ناوچەى بادينان لە ھەموولايەك دەوريان گيرابوو تا دەگاتە سنوورى توركييا و نزيكەى ۳۰۰ كم لە سنوورى ئيران دوور بوون. كە زۆرەى پەناھەندە كان تاكو تايى مانگى ئۆكتۆبەر نەيانتوانى ئەو ماوہ يە بېرن. لە مانگى (۱۰ - ۱۱ - ۱۲) ى سالى ۱۹۸۷ جاريكى تر سنوورە كانى توركييا و ئيرانى ناوچەى كوردە كان بەچەكى كيمياوى - گازى خەردەل و تابون فۆسيجين ھىرشى كرايەوہ سەر.

بەلام رژىمى عيراق لە دەنگوباسە كان خۆى لە دريژەى ئەم كارە درندانە دەپاراست. ريكخراوى جيھانى بۆ داكۆكى لەنەتەوہ ھەرەشە ليكر اوہ كان لە بەياننامە يەك بلاوى كردوہ كە رژىمى عيراق لە مانگى نيسان تا مانگى تشرينى يەكەم (ئۆكتۆبەر) ى سالى ۱۹۸۷ زياتر لە ۲۰۰ گوندى لە كوردستانى عيراق بەچەكى كيمياوى تۆپباران كردوہ. لە ليستيكدە كە زياتر لە ۵۶۰ كەسى تيدا تۆمار كرابوو و ببوونە قوربانى چەكى كيمياوى كە شوئەوارى ئەم چەكە لە سەر لاشەيان دياربوو و بريندرە كان دواى ماوہ يەك بەھەزاران گيانيان لە دەست داوہ.

گواين رۆيرتس:- به قسه‌ی شايه‌دعه‌يان له به‌يانامه‌يه‌ك ئاشكرای كرد، كه له دۆلّی باليسان فرۆكه‌كاني رژیمی عيراق زياتر له‌بيست گوندى ئه‌و ناوچه‌يه‌ی به‌چه‌كى كيمياوى تۆپباران كردوه- دانىشتوانى ناوچه‌كه هه‌رگيز پيشيني ئه‌و كارده‌سته چاوه‌روان نه‌كراوه‌يان نه‌كردبوو كه به‌م جوړه هيرشان بگريته سهر. پزىشكيك كه له ري‌كخراوينكى كوردی بوو، به‌چاوى خۆی ئه‌م هيرشيانه‌ی ديتبوو و گوتى فرۆكه‌كاني عيراق يه‌كه‌م جار ده‌وربه‌رى گوند و شاخه‌كانيان به‌چه‌كى كيمياوى تۆپباران كرد بۆ ئه‌وه‌ی دانىشتوانى گونده‌كان هيج په‌ناگه‌يه‌كيان نه‌مىنى بۆخۆ هشاردان له‌كاتى بۆردومانى گونده‌كانيان. دواى هيرشى شاخ و ده‌وربه‌رى گونده‌كان ئينجا به‌گازى خه‌رده‌ل هيرشيان كرده سهر گوندنيشته‌كان. هه‌روه‌ها وتى دانىشتوانى ئه‌و گونده‌انه چاويان ده‌سووتايه‌وه و نه‌يانده‌توانى له پيش رووناكى چاويان هه‌لبىنن له‌به‌ر نازارو كزانه‌وه‌ی چاويان. پيستيشيان تووشى خوران ده‌بوو و ماكى سوور و ره‌ش له‌سهر پيستيان ده‌ركه‌وت و تووشى ته‌نگه‌ نه‌فه‌سى و كۆكه‌يه‌كى توند و به‌رده‌وام ده‌بون. هيج ده‌سه‌لّام نه‌بوو يارمه‌تى دانيان ته‌نيا هه‌ر سه‌ير كردنيان. مندالانى زۆر كو‌ير بوون و زۆريشيان بوونه قوربانى و گيانيان له ده‌سدا. ئيمه هه‌ولماندا ئه‌و گۆگيا وميوه‌ سه‌وزه بسووتينين تاكو بتوانين تاراده‌يه‌ك ئه‌م گازه ژه‌راويه‌كه له‌ناوچه‌كه كه‌م ببىته‌وه، به‌لام بۆنى تيژ و كاريگه‌رى گازه‌كه ئيمه‌شى تووشى سه‌ره‌گيژه و وړبوون كردبوو و به‌سه‌ده‌ها لاشه‌ى مه‌رو مالات و ئاژه‌ل له‌م ناوه له‌سهر خاك كه‌وتبوو پيستيان هه‌لكړوو زابوو.

هه‌زاوه‌دمرى گوندى شيخ وه‌سان

گۆفاريكى كوردی به‌ناوى (پيشه‌نگ) كه له‌لايه‌ن پارتى ديموكراتى كوردستان/ عيراق ده‌رده‌چوو بلاوى كرده‌وه كه ئه‌م گونده سه‌رتاپاي سووتينراوه. له‌ناوبردنى خه‌لكى گوندى شيخ وه‌سان كه له (١٥٠) خيژان پي‌ك هاتبوو و ژماره‌ی دانىشتوانى له‌نيوان ٤٥٠ تا ٥٠٠ كه‌س ده‌بوو كه‌وتبووه ناوچه‌ی (٥) كه

ناوچهی خوشناوهرتی و دوئی بالیسانی بو و لهباری کارگیریهوه سهر بهپاریزگای ههولیره و نزیکهی ۱۰۰ کم له سنووری ئیران و بهرهکانی جهنگهوه دووره —
 روژی ۱۶ / ۴ / ۱۹۸۷ سهرلهبهیانی چهند دهقیقهیهک پیش سهعات حهوت، ۱۲ دوازه فرۆکهی جهنگی له جۆری سیخۆی سۆقیهتی نزیکهی (۱۵) دهقیقه بهسهر گوندی شیخ وهسان دهسورانهوه و سهدهها بۆمبی. کیمیاویان بارانده سهر دانیشتوانی ئهو گونده و جگه له گوندی شیخ وهسان، گوندهکانی بالیسان و کانی بهردو توغه و زینیی و بیراوه و بالوکاوهش هیڕشیان کرایه سهر بهچهکی کیمیاوی.
 لهههمان کاتدا (۱۶) فرۆکهی تر بۆمبی کیمیاویان فریدایه سهر زنجیره چیاکانی ههریر و کاروخ و چیاکانی تر تا گهیشته دهشتایی، ئهم هیڕشه سهدان قوربانلی له بریندار و کوژراو لی کهموتهوه و ههندیك لهبریندارهکان ئیش و ئازاریان ئهوهنده زۆر بوو وینهی کهم بوو، بهتاییهتی دانیشتوانی گوندی شیخ وهسان هیچ کهسیکیان بهسهلامهتی لهم هیڕشه دهرنهچوون. زۆر مندالیان دهناشت بی ئهوهی بیانسانهوه، مناله کوژراوهکان تهمهنیان له نیوان یهک روژ تا دهسال دهبوو جگه له قوربانیانی مروقی پیر و بهسالآچوو که تهمهنیان لهنیوان ۶۵ — ۸۵ سال دهبوو.

بههرههمینانی گازی ژههراوی بهیارمهتی کارگهکانی ئهلمانای یهکگرتوو

لهسهرهتاکانی سالی ۱۹۸۴ روژنامهی نیویۆرک تایس گلهبیهکی زۆری بهرامبهر دوو کارگهی ئهلمانی بلاو کردهوه، ئهم کارگانه (کارل کۆلب / پیلۆت — karl kolb pilot) که له شارۆچهی دراینایش نزیک شاری فرانکفۆرته. ئهم دوو کارگهیه نامییری تاقیکردنهوهی پیشکهوتوویمان بۆ عیراق ناردوهوه گوایه بۆ دروستکردنی دهرمانی لهناوبردنی زیندهوههره، بۆ ئهوهی بهم ریگایه رۆژمی عیراق بتوانی گازی ژههراوی دروستبکا. روژنامهی فرانکفۆرتی گشتی که روژنامهیهکی ئهلمانییه بۆ روژی دوايي ئهم ههوالهی بلاوکردهوه و دهزگای محابهراتی ئهمریکی ئهگهرا بهدواي

ئەو زانیارییانە کە دەست رۆژنامەى نیویۆرک تایمىس کەوتوو، کە رژیمنى عىراق بە یارمەتى کارگەکانى ئەلمانى دەتوانى گازی ئەعساب (Tabua) دروستبکات. ئەم ھەوالانە لە ھەفتەى رابردوو زۆر بە پوختى و بەوردی گەيشتە (ریگن) سەرۆکی ئەمریکا بەبى ئەوێ ھیچ کاردانەوێەکی لەسەر ھەبى.

لە رۆژى ھەینی جارىکى تر ئەم رۆژنامەى ھەوالىکى لەسەر ئەو بابەتە بلاوکردو، بەلام لە چەند سەرچاوەىەکی باوەر پى ئەکراو دەستى کەوتبوو لە وەزارەتى بەرگرى وەزارەتى دەرەوێ ئاسایش ئەمریکى، کە ئەوان لەم بیروباوەرەن کە عىراق ئەتوانى لە چەند ھەفتەى داھاتوو بەگازی ژەھراوى ھىرش بکاتە سەر سوپای ئىران.

عىراق پىنج دەزگا و کۆگای بەرھەمھێنانى ھەيە بۆ چەکی گازی ئەعساب، کە لەژێر زەمینى شەش نەژمى لەژێر زەوى دروستکراو و بە کۆنکریت سەرى گیراوە. سەرکردەى ھێزەکانى ئاسمانى پرسیارى کردبوو: ئایا فرۆکەى جەنگى دەتوانى بەسەر ئەو شوینانە بفرى، بەلام ئەنجامىکى خراپى دەبى چونکە لەو برۋایەدان فرۆکەکانى ئەفریکیش ئەو توانایەى نییە، ئەو لێدوانى پىشەواى ھێزى ئاسمانى بوو.

گازی ئەعساب پەيوەندى بە (Tabua) ھەيە کە پسپۆزانى ئەلمانى لە سالى ۱۹۳۶ توانیویانە گۆرانکاری بەسەر مادەى (nyt) بێنن کە تابون لە پىکھاتەى کیمیاوى کارىگەرى ھەيە و زۆر بە ئاسانى بۆ دروستکردنى داودەرمان پارىزگارى کشتوکال دەبى.

ئەم مەسەلەيە لەلایەن دبلۆماسییەکان ئالۆز بوو لەبەر ئەوێ دەزگای مخابەرەتى ئەمریکى (CIA) کارگەکانى ئەلمانى کارل/ کۆلپ لە درايایش لە نزیک فرانکفۆرت بەرپرس کردن لە فرۆشتن و ناردنى تاقیگەى زۆر پىشکەوتوو و نوێ بۆ رژیمنى عىراق کە ئەم جۆرە یارمەتییەى ئەدەن بۆ دروستکردنى چەکی کیمیاوى و ئەم کارگەيە بۆ ماوێ دووسال پىویستى بۆ عىراق ئەنارد.

(Nyt) ھەوالىکى لە (بۆن) ئەو کات پایتەختى ئەلمانیا بوو - بلاوکردووە کە قسەکەرێک لە وەزارەتى ئابوورى ئەلمانى رایگەياند کە کارگەى کارل/ کولپ،

کارگه یه کی ته واکراوی ناردوو به بۆ عیراق بۆ پاراستنی رووه که له مانگی ئهیلول دهست به کار بکات و یه کێک له وهکیلی کارگهی پلێۆت ههوالی فروشتنی ئه و کارگه یی به ناپاست دانا، به لām وتی کارگهی ئیبه روژی ههینی تهنیا بریکی کهم ئامیری دروستکردنی ژهر بهرهمهینانی ناردوو به بۆ قهلاچۆکردنی زیندهوهری زیان بهخش.

له ههمان روژ. له سههر ئهم بابته قسه که رێک خاوهنی کارگه که له بهرامبههر روژنامه نووسان وتی ئهمه تهنها په یوهندی به ئامیری توێژینهوه ههیه و ناتوانریت بۆ دروستکردنی چهکی کیمیاوی به کاربیت.

و خراب به کارهینانی ئهو ئامیره پێشهکی ههر له پایزهوه دیار کهوت نهک بۆ دروستکردنی گازی دهمار (تابون) به لām ناشتوانی ئهم دهزگایه به تهواوی قهدهغه بکهی بۆ دروستنهکردنی ئهم مادهیه (واتا ریی تیدهچی). له ههمان روژ (TAZ) ئهو ی زیاد کرد که دهزگای ههوالگری ئهمریکا (CIA) دهگهڕی به دوا ی ئهو په یوهندییه که له گهڵ حکومهتی ئه لمانیا به یه که وه کاری تیدا بکهن و له روژنامه ی (لوس انجلۆس تایمس) بلاوی کرده وه که ئیداره ی حکومهتی ریگن دهیه وی ریگا له عیراق و ئیران بگریت ئهو جوړه ماده یان دهست که وی که دهتوانن گازی خهرده ل و چهکی کیمیاوی لی دروستبکهن. و ئه و کارگانه ی دهتوانن بیکشه ماده ی کیمیاوی بنیزن پیویسته ریگه یان پی درابی و بهردهوام نه بی وناوی ئهو ماده ده کیمیاوییه ی تیا نه نووسرابوو به لām باسی پینچ تاشهش ماده ی کردبوو که مهترسیان نییه، به لām ئه گه ر له گه ل ماده ی ترتیکه ل بکرین ده بیته مهترسی بۆ گیانی ئاده میزاد تا راده ی مردن. ههروه ها له کارگهی پیشه سازییه کیمیاوییه کان باس له سههر ئهو کرابوو که گازی خهرده ل دهتوانریت تیکه ل بهم جوړه ماده به نه په تییا نه (عنصر اساسی) وهک (نیسلن، های دروگن، دیشلۆرید، زولفورکلورید، سیدیۆگیگۆل) ده بیته هو ی دروستکردنی.

. 13/3/1984 TAZ

پیش بلا وکردنه وهی ئەو دەنگوباسە حکومەتی ئەمریکی و ئەلمانی زانیاریان لەسەر ئەو هەبوو کە ئەو کارگانهی باسماں کردن وەک (کارل / کولپ و پیلۆت) گازی ژەهراویان بۆ رژیمی عێراق بەرھەم ھێنابوو و بە رێگەی دیپلۆماسی ناگاداریان کردنەو، بەھۆی ناگاداری کردنەو ھەکش حکومەتی ئەلمانی لەمانگی شوبات ١٩٨٤ داوای کرد لێکۆڵینەو ھێک دەربارەی سامانی کارگەکانی کۆلپ و پیلۆت بکریت کە لە دەرەوێ وڵات ھەلگیراون.

لە ١٢ نیسان ئەم ھالەتە ھاتە پیش. پەرلەمانی ئەلمانی، پرسیاری کرد لە (گانزیل) کە ئەندامی پەرلەمان بوو و سەر بە پارتی سۆشیال دیموکراتی ئەلمانی بوو، لە پرسیارە کەیدا وتی:

لێکۆڵینەوێ حکومەتی ئەلمانی (اتحادی) چ ئەنجامیکی بە دەستھێنا لەداواکردنی خاوەن کارگەکانی ئەلمانی کە یارمەتی سوپای عێراقییان داوێ بۆ دروستکردنی چەکی کیمیای؟

وەزیری دەوڵەت دکتۆر (میرتس) وەڵام دەداتەو:

حکومەتی ئەلمانی لەبەر ئەو ھۆیە کە پیشتر لەلایەن ئەمریکاو زانیاریان پێگەشتبوو، لەسەر ئەو زانیاریانە دەستکرا بەکارکردن لەسەر پشکنینی سامانی کارگە کۆلپ لە دەرەو. و لە کۆتاییدا ئەنجامەکی پێشانی دا کە ئەم کارگە بەیەکەوێ کاردەکەن لەگەڵ کارگە پیلۆت لە فرانکفۆرت، کە ئامیری بچووک دروستدەکەن بۆ بەرھەمھێنانی مادە کیمیای بۆ لەناو بردنی زیندەوێ زیانەخشیەکان کە دەمیکی بۆ عێراقی دەنێرن. ئەم جۆرە ئامیڕانەش لە زۆر وڵات بەکار دێت بۆ قەڵاچۆکردنی زیندەوێ و ھەتا لە ئەلمانیا بەکار دێت. و پێویستی بە رێپێدان نییە لەلایەن حکومەت. لەبەر ئەو کارگە پیلوت ئەو جۆرە ئامیڕانە دروستدەکات کە ناتوانن گازی دەمار (أعصاب) ی لێ دروستبکری. چونکە بۆ دروستکردنی پێویستی بە ئامیری تەکنیکی و پیکھاتوو ھەیە و ئەو جۆرە تەکنیکەیان پێ نەدراوێ گانزیل SPD دەپرسیت:

ئایا حکومەتی ئەلمانی نیازی وایە وەك حکومەتی ئەمریکی بە توندوتیژی رینگا لەناردنی ئەو جوړە ئامیڕانە بگرێ کە دەتوانرێ چەکی کیمیای لێ دروستبکری و نەهێلێ بۆ عێراق رەوانە بکری؟

دکتۆر میترس: حکومەتی ئەلمانی لەلایەن حکومەتی ئەمریکییەو ئەگادارکراوەتەو و هێلێ لە ژێر شتە گەرنەکان راکێشاو و رەچاوی ئەوەشی کردووە کە لە گەڵ ولاتەکانی بازاری ئەوروپیی هاوبەش هەماهەنگی بکەن بۆ ئەوەی لێنەگەرێن بەهیچ جوړێک بەرھەمی کیمیای بۆعێراق بنێرن.

ھەر ئیستا دەبێ لە بازاری ئەوروپیی گفتوگۆ و کاربکری بۆ رینگرتن لەناردنی ئەو جوړە ئامیڕانە.

پرسیاری گانزێل:

ئایا وێدەچێ وەزیری وزە ئیسرائیلی حکومەتی ئەلمانی تاوانبار بکات بە تێوگلانی لەبەکارھێنانی چەکی کیمیای لەلایەن عێراق و کاریگەری لەسەر ھەموو ناوچە کە بکاتە بیانووی داواکە بۆ تاوانبارکردنی حکومەتی ئەلمانی. وپێویستە ئەلمانی روونی بکاتەو وە متمانە بۆ ھەوێ ھەوێ کەبلاو بوونەوێ سیاسەتی ناردنی چەك سنووری خۆی ھەوێ. وە لەبەرچی لێرەو دەست پێبکات؟

دکتۆر میترس:

پێش ھەموو شتێک ئەوەی لە ئیسرائیل دەبیست من تێگەشتنم بۆ ھەوێ، بەلام زمانێ ئەلمانی جیاوازی دەکات لە بەینی تێگەشتن و رازیوون. و ئەوەی دووھم من ھێچ جوړێک بۆ گومانلێکردنی ئەلمانیای دانانییم. دکتۆر دتیریش: SPD - سۆشیال دیموکرات - پرسیار:

بەرێز وەزیری دۆلەت دەرھەتم پێ بدە کە جەخت دەکەمەو لە سەر ئەوەی کە نووسراویکم لەبەر دەستە کەقسەکەریک لە ئیدارەیی ئەمریکی بەناوی (ھوگس) بۆ یەکەم جار ئەلێ، کە حکومەتی ئەمریکی زۆر لە حکومەتانی ئاگادار کردۆتەو کە زۆر مەکوڕە لەسەر دەسپێشخەری سیاسی.

وه چۆن بۆمان روون ئەكەيهوه كه ئەم جۆره ئاميرانه لهزۆر شوين دروست دهكرى و CIA - دهزگای ههوالگري ئەمريکي باوهريان وايه گازي ژههراوی تهنها به ئاميرهکانی ئەلمانیا بهرهم دههينرين

دکتۆر ميترس:

ئيمه دهزانين كه حكومهتی ئەمريکا ههلوستتيکی سنوورداری ههيه و حكومهتی ئەلمانی له ده لايان کاری تيدا ئەكات بۆ ئەوهی بگاته ههنگاويك ئاراستهكهی دياربيت . من ههموو گومانتيك رەت دهكهمهوه، بهلام جاري ولاتيک ئەگەر بيهوي بگاته ئامانجي خوی و ريگايهکی بهسوود بهکاربيئي بۆ ئەوهی هاوپهيمانانی بهينيته سەر ههمان ئەو ريگهی كه خوی بهراستی دهزانی.

پرسیار/ گانزیل - SPD - سۆشیاڵ ديمورات:

بهريز/ ئايا دهكری ئەلمانیا وهك كاردانهوهيهکی گونجاو ههلوستتي خوی پيشانبدات بهرامبهري رای گشتي جيهانی و بايهخ بهوه بدات كه چهکی کيمياوی بهياسايهکی نيودهولتهتی قهدهغهبکری، و حكومهتی ئەلمانیا فرۆكهوان و فرۆكه جهنگيهکان رابگيرين تا ئەو كاتهی حكومهتی عيراق دان بهوه دهنی كه ئەو چهكانهی بهکاری هيناون له ياسای نيو دهولتهتان قهدهغه كراوه؟

دکتۆر ميترس:

هاورپي بهريز گانزیل، ئەوهی تو دیليی دهبی ئابلوقهی لهسەر دابنين، منيش ئەوه بهراست نازانم.

دواي ئەوهی دهركهوت ئەمريکا له دبلۆماسييهت دهسكهوتتيکی نهبوو، پيشانيدا كه چهکی کيمياوی عيراق ههروهشهيه كه بۆ ريگهگرتن له ئاشكرا كردنی نهينييهکانی و هاوپهيمانانیش بۆلای خويان رابکيشن.

پاش برپاری ريگهگرتن له نهينييهکان حكومهتی ئەلمانیا زۆر بهخيرایی کار دانهوهی خوی پيشاندا، كه لهو باوهريهوان كارگهی كۆلپ / پليوت بههيج جۆريک ئاميري دروستکردنی چهکی کيمياوی بۆ عيراق نانيرن. له ۱۵ / ۵ / ۱۹۸۴ فهرمانتيك دههچوو بۆ گۆرانيك له ئابووری دهروهوی ولات كه ههنديك ريپيدان پاريزی لی بکريت

ۋەك قەدەغە كەردن لە ناردنى پىنچ مادەى كىمىياۋى بۇ عىراق كە گومان ھەيە بەكار
بەيتىرىن لە دروستكردىنى گازى ژەھراۋى كە كاريگەرى بۇ سەر گىيانى خەلگى ھەيە و
نەھيەلن زيان بەخەلك بگەيتن.

ھۆلندا و ئەمىرىكا داۋادەكەن بەلاى كەمى ھەشت لەو جۆرە مادە كىمىياۋىيەنە لە
ژىر چاۋدىرى بن. لە ۱۹۸۴/۸/۶ ھكۈومەتى ئەلمانى بىرياردا كە بۇ ناردنى ئامىرى
كىمىياۋى بۇعىراق دەبى رەزامەندى ھكۈومەت ۋەربىگىرى. بۇ ئەۋەى بتوانن لەكاتى
پىۋىست يەكسەر رايىگىرن. بەتايىبەتى ئەو تاقىگەنەى بۇ ئەو كارانە بەكار دىن؟
ھكۈومەتى ئەلمانىا لەدوايىدا تارادەيەك خۆى بەيىدەنگ و ئارام پىشاندا.

ۋەلامىك لەسەر پىسيارى پارتى سەوز (ئەوكات حزبى ئۆپۆزىسيۆن بوو لە
ئەلمانىا) ئەو كىشەكىشەى خستەۋە ناو دەنگوباسى رۆژانە. (چاپەكانى پەرلەمانى
ئەلمانى ۱۰ - ۷/۰ لە ۱۹۸۴/۷/۲): كارگەى كۆلپ/ پىلۆت لە سالى ۱۹۷۵
ھەوت ئامىرى تاقىگەى شۈشەى بۇ ئەندازەگرتنى تەكنەلۇجى ھەناردوۋە، كە لە ناو
دۆسيەكانى ئەوكارگەى ھەبوو بۇ پەرەسەندن لە بەرھەمەيتىنانى قەلاچۆكردىنى
زىندەۋەرى زىانبەخش.

سەرەپاى ناردنى دوو ئامىر بۇ بەرھەمەيتىنانى سەرەتايى بۇ گازى قەلاچۆكردىنى
زىندەۋەر.

بەپى زانىارى بەدەسەيتىراۋ لەو دوو كارگەيە (كۆلپ/ پلۆت)، ھەر لە سالى
۱۹۷۷ ھەولدىراۋ بۇ ناردنى ئامىرى كىمىياۋى بۇ ئەندازەگرتنى تەكنەلۇجى بۇ
ھەولكردىنى ئەنجامى لىكۆلىنەۋەكان لە تاقىگەكان و شىۋازى راقەكردىيان بۇ
كرپارەكەيان لە عىراق ھەناردوۋە.

ۋھكۈومەتى ئەلمانىا ناتوانىت ھىچ زانىارىيەك بدات لەسەر برى ئەو مادەيەى بۇ
قەلاچۆكردىنى زىندەۋەرى زىانبەخش كە بەم دوو ئامىرە بەرھەم دەھيىنرى و بۇ عىراق
رەۋانە كراۋە.

جیاوازی نیوان بهرهمهپینانی گازی قه لاچۆکردنی زیندهوهر و بهرهمهپینانی چهکی کیمیاوی بهتیکۆشانانی ههولهکانی پاراستن سهركهوتنی دهبیّت (بهرزایی تیپهپینی ههوا، چپی نامیرهکان که کاریگهری لهسهرفلتههری گۆرانی ههوا) وهك دروستکردنی شوینی تایبتهتی و تووژینهوهی کهلوپهل و نامیرهکان و حکومهت ریگاری داوه بهههناردنیان. چونکه ناتوانی چهکی کیمیاوی لی دروستبکری و پیویستی به وهگرتنی رهزامهندی حکومهت نهدهکرد ئهم بریارهش له ۱۹۸۴/۷/۲ بوو.

لهسهر پرسپاریکی تری سهوز واخوی پیشاندا، نایا حکومهتی ئەلمانیا ئەتوانی ئەو دهنگوباسهی له گۆقاری دیرشپیگل که له ۱۹۸۴/۷/۳۰ بلاوکرایهوه که سالانه (۱۲۰۰) تهن لایهنگیری لی بکات یاخود رتهی بکاتهوه؟ وهلامینکی بی سهروبهر لهسهر ئهم پرسپاره، حکومهتی ئەلمانیا بایهخ نادات لهسهر ئەوپروپاگهندهیه که بیروپرای خۆی بۆ روژنامهگههری ههلبپیژی، پرسپاری یهکهم وهلام درایهوه حکومهتی ئەلمانیا تا ئیستا نهیتوانیوه هیچ شتیك بهدهست یینی له بابته ئیشکردنی ئەو نامیرهانه و دامهزاندنی تاقیگهکان ههروهك نیوه له پرسپارهکهتان ئەلین کارگهی ئەلمانی بۆ عیراقی ناردوو، (نووسراوی پههلهمانی ئەلمانی ۲۰۲۶-۱۰ له ۱۹۸۴/۹/۲۴). لهسهرئهوهش حکومهت به پیویستی زانی که فههمانیك دهریکات لهبارهی سامان ئابووری کارگهکان له دهرهوهی ولات و لیستیك له نیردراوهکانی کارگهی (کۆلپ/ پیلۆت) ههبی بهریگهی رهزامهندی حکومهتهوه وههناردنی چهکی گرنگ دهبی لهژیر چاودیری یاسای ئابووری دهرهکی بیّت.

دهبی حالتهتی وهرگرتنی رهزامهندی حکومهت بۆ ههناردنی چهک بهردهوام بی، بهلام تا ئیستا هیچ ههولیکی جهختکردن نه دراوه که بهرهمی سهربازی له دواي ئهم یاسایه نهترین، وهك بهرمیک که چاردهدری به (قازانج له شهر).

نایا هاوپهیمانان یهك جاریش جهختی لهسهر کردۆتهوه؟

پیش ههفتهیهك گۆقاری دیرشپیگل پرسپاریکی ناراستهکرد لهسهر ئەو نامیرهانهی بهرهمهپینان که بهبرپیکی کهم بۆ قه لاچۆی زیندهوهره.

ئىستا لىم كاتە كارگەكانى كۆلپ و پىلۆپ/ پىلات كە پابەندە بەكەسانەو،
دەزگايەكى گەورەى بەرھەمەھىتەنى كىمىاوى لەنزىك شارى سامەرا لە عىراق دروست
ئەكەن، كە لەبەرد و شىش و كۆنكرىت دروستكرائە بەناوى أحمد I و أحمد II.

ئەم دەزگايە تواناى بەرھەمەھىتەنى قەبارەى (۱۲۰۰) تەنى ھەيە لە سالىك و بە
بۆچوونى شارەزايانى ئەمىرىكى ئەم دەزگايە ئەگەر گۆرانكارىيەكى بچووكى
بەسەربەھىنرى و بەخرابى بەكار بەھىنرى دەتوانرى گازی ژەھراوى بەرھەمەھىنرى.

وئەم كارگەيە ھەر بەدەستى ئەنقەست لە بىابانىكى چۆل و لاچەپ دروستكرابوو
سەرىشى بەشىوئە سەيوان داپۆشرايوو و رووبەرىشى (۱۰) كم^۲ بوو. ھەندىك لە
بنايەكە پەنجەرى تىدايوو بەلام دىوارى لە پىش كرابوو.

ئەنجومەنى وەزىرائى ئەلمانى چوارشەممەى ھەفتەى رابردوو بايەخى بەم پرۆژەيەدا
كە لەوانەيە لە عىراق لەجىگايەكى دوورولاچەپ بەيارمەتى ئەلمانەكان بازىرگانىيەكى
لەم جۆرە بكرىت بە ئاگادارى كارگەى گۆلپ بى ياخود بى ئاگادارى ئەوكارگەيە وە
بەپى زانىارى واشنتۆن ئەوكىشەيە زۆر گەورەترە كە لەمەپىش ھەرەشەيەكى
ترسناكە كە نامانەوى بەكەوينە گىروگرفت لە شەرى نىوان عىراق و ئىران.

لە سەھەتەى سال نووسىنگەى پەيوەندىيەكانى دەرەوئە ئەلمانى ھەولیداكە ئەم
خاوەن كارگەنە دەست ھەلبىگرن لەو بازىرگانىيە چەورە — بەلام بى سوود بوو، چونكە
ئەو كارگەنە بەپى ياساى نابوورى دەرەوئە رىيەدەرەكانىان ماوئەى ماوئەى. ئەو
كارگەنە داواى قەرەبوو دەكەنەو بەمىلۆنەھا ئەگەر ھات و ھكۆمەتى ئەلمانىا
رىگەى ئەو جۆرە بازىرگانىيەى لى گرتن كە زىيانكى زۆريان پى دەگات. بەلام وەزىرى
دارايى ئەلمانى لە ئەنجومەنى وەزىران ئەم قەرەبووئە رەت كەردەوئە بۆ ئەو كارگەنەى
لەگەل عىراق بازىرگانى ئەكەن، وەزىرى ناوبراو لەوە زياتر ھىچ چارەيەكى نەدۆزىيەو
كە شارەزايانى بى لاىەنى ئەلمانى بنىردىنە عىراق بۆ پشكىنىنى ئەم نامىرانە، بەلام
رژىمى عىراق تا ئىستا رەزامەندى نىيە لەسەر ئەوكارە

(دىر شىپىگل — ۱۹۸۴/۷/۳۰)

کارگهی پیلۆت/ پلانت بهرگری له خۆی دهکات

به فەرمانی وهزارهتی ئابووری ئەلمانی/ گومرگی سههرکی له شاری (دارم شتاد) ههلسا به پراگرتنی ئەو داواکارییهانی که له ۱۹۸۴/۸/۲۹ پێشکەش کرابوون بۆ رهوانه کردنی ئەو که له لویه لانهی دروستکردنیان تهواو بوو و وهک پارچهی ئامیڕ و دهزگا تر که بۆ پیشهسازی کیمیای به کار دێت.

داواکاری کارگهی پیلۆت/ پلانت - پێشوازی SEEP روونکردنه وهیه که له لایهن ئەو که سانهی که به رهه می مادهی قهلاچۆکردنی زینده وهر بۆ جیگایه کی مسۆگهر (عیراق) شاری سامهرا له باکووری بهغدا.

کارگهی پیلۆت/ پلانت بهرپێگهی تهلهفۆن داوایه که تۆمار دهکات له لایهن دادگای مالی که له شاری (کاسل) و سههر به ههری می (هێسن) ه له ئەلمانیای یه که گرتوو، داوا دهکات که پتویسته گومرگی سههرکی له شارس (دام شدات) رینگابادات ئەم ئامیڕه کیمیاییه رهوانه بکری که تانیستا راگرتوون.

له ۱۹۸۴/۱۲/۱۴ دادگای مالی هێسن حهق ده دات به داواکهی کارگهی پیلۆت/ پلانت وتیایدا ئەلێت: ئەم کارگهی به بۆی هیه داواین ئامیڕ بنیڕێت بۆ عیراق بۆ تهواو کردنی دهزگا که له سامهرا.

برپاری حوکم هیچ روونکردنه وهیه کی نه دا له سههر ئەو پرسیاره که ئایانه و ئامیڕانه بۆ خزمهتی هاوڵاتی به کار دێن، یاخود تهنها بۆ جیبه جیبه کردنی فەرمانی کارگیر که له لایهن حکومهتی ئەلمانی کاریگهری نه بوو.

حکومهت برپاری نه دا به خیرایی ئەم فەرمانی کارگیریه بگهیه نێته ئەنجومهنی وهزیران به لکو به سیسته میکی دهوری، که واتاکه ی وا ده گهیه نیت له بهر حالهتی رێپێدان نه ده کرا له کاتی خۆی لای هه موو وهزیره کان پێشکهریت.

لهناوه پۆکی داوايه که دا گوترابوو، که په يوه ندى به ناميرى مەبەست جوړاوجۆره کانی که له زۆر مەبەست نه گەری رتييدان ههيه، که (به تايه تى پلان داده نى) له سەر دروستکردنى مادهى قه لاچۆکردنى زينده وەر. ههروهها سه مليتره وه که وه کيلي کارگه کانی کۆلپ/ پيلۆت/ پلانت واده نه بړى که گۆرانکاری له م ناميرانه ته نه لای کارگه ی پيلۆت/ پلانت له وانه يه بکرى، به ماندوو بوونى کى زۆریش. عيراقيش له م باره يه وه زۆر بى شەرمانه ئەم کاره وا داده نى که هيج ته کليف ناکات. (ئەم روونکردنه وه له گۆڤارى (stera) نه ستيرەى ئەلمانى له ١٩٨٧/٢/١٢ بلاوکرايه وه.

شاره زايانى هه والگري به (٥٠٠,٠٠٠,٠٠٠) پينچ سه د ميليۆن مارکى ده خه ملتين که ئەوکات ده يکرده (٣٥٠,٠٠٠,٠٠٠) سى سه د و په نجا ميليۆن دۆلار که حکومه تى عيراق له سالانى ١٩٨١ - ١٩٨٢ وه به رى هينابوو ته نه ا بۆ قه لاچۆکردنى زينده وەر، که بالتويزى عيراق عبدالرزاق الهاشمى ئەمرو و راده گه يه نى.

رۆلى حکومه تى ئەلمانى يه کگرتوو له سەر کارگه کانی ئەلمانى له دروستکردنى ماده زههراو ييه کان له عيراق!

وا ده رکەوت که حکومه تى ئەلمانى بى له وه کرده وه که ياسايه کى سه خت و ترسيته ر ده رکات بۆ ريگاگرتن له ناردنى به رهه مى کيمياوى به تايه تى ئەو ناميرانى بۆ به رهه مه يتانى کيمياوى به کارديت و به هيج جۆريک رى پى نه درى. به لام به وردبوونه وه ده رده که ويى و جى سەر سورمانه که حکومه تى ئەلمانى دواى ده ربړينى ئەم حوکمه ي (کاسل) هيج ماندوو بوونى کى پتوه ديار نه بوو، چونکه به پى بۆچوونى ئەمانه ده بوايه کارگه ی پيلۆن/ پلانت ريگاى ناردنى به رهه مه کانی نه بى، که چى دووباره ئەم مافه يان پى دايه وه.

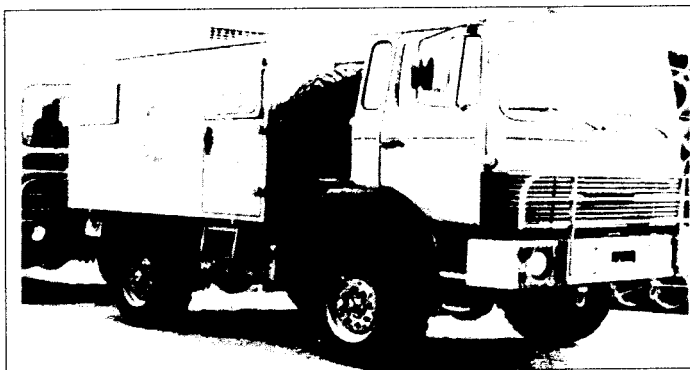
به‌ناشكراش ديار بوو كه له‌ده‌روهه هيچ فشاريكي سياسي له‌سهر حكومه‌تي نه‌لمانيا نه‌بوو بۆ نه‌وه‌ي به‌رپرسيار بي له گۆرانكارى ياسا، له رووييكي تره‌وه سه‌لميتندرا كه به هم‌زاران له‌سهرى راوه‌ستاو به‌رامبه‌ر كارگى پيلون/ پلانت له‌به‌ر حوكمى (كاسل) كه حكوومه‌تي نه‌لمانيا ده‌يه‌وى خۆى دوور بخاته‌وه له گۆرانكارى ياسا له‌به‌ر نه‌وه‌ي له‌وانه‌يه به‌ميليونه‌ها قه‌ره‌بووى بكه‌ويته سهر. له‌همان كاتدا ده‌توانن واپيشان بدن كه هم‌موشتى باسيكراوه نه‌گه‌رچى توزيكت كه موكوپى هه‌بووه.

هيچ ده‌نگۆيه‌ك له‌سهر نه‌وه نه‌بوو، تايا نه‌گه‌ر داواكردنى قه‌ره‌بوو له‌لايه‌كى تره‌وه رابگيرى و نه‌گه‌ر وابى نه‌وه هم‌موو بازرگانى سامه‌را فه‌شه‌لى ده‌يئا. به‌هه‌ر حال نه‌و كارگانه‌ي نه‌لمانى كه به‌شدارييان كردبوو له دروستكردنى ناميرى گه‌وره بۆ به‌ره‌مه‌مى كيمياوى له سامه‌را كه‌م نه‌بوون. Preussag - بۆ چاره‌سهرى ناو له ماده‌ي قه‌لاچۆكردنى زينده‌وه‌ر. Herbige - بۆ دروستكردنى بيناو باله‌خانه‌ي پيويست. Hammer - بۆ پيويستيه‌كانى ساردكردنه‌وه.

هه‌روه‌ها كارگه‌ي (كفاست - Quast) كه له‌ژيره‌وه گرڤه‌ستى له‌گه‌ل كارگه‌كانى كولپ/ پلانت ئيمزا كردبوو (دارشتنى و چه‌سپاندنى و په‌يكه‌رى كيمياوى) و كانزاي تايبه‌تى بۆ نه‌م مه‌به‌سته بۆيان ناردبوو. روژنامه‌ي (قدس پۆست و BBC بلاويان كرده‌وه كه ده‌بى مه‌رج و رينوئينى تاييه‌ت دابندري بۆ گۆرانكارى نه‌و ناميرانه كه ده‌بيته هۆى دروستكردنى گازى ژه‌هراوى.

(قدس پۆست ۱۹۸۶/۶/۲۴، BBC له ۱۹۸۶/۱۰/۲۷) به‌ته‌واى ديار نه‌بوو كه كارگه‌كانى نه‌لمانى چ روئيكت ده‌بينن له دروستكردنى نه‌م ژه‌هه‌رو روون نه‌كرا بۆوه، تايا بۆ ويته (Magirus Detz) به (باره‌ه‌لگري دارشتنى تاييه‌تى - شاحنة الصياغة الخاصة). بروانه ويته‌ي لۆرييه‌كه كه بۆه‌ناردنى به‌م ريگايه بۆ سامه‌را يان بۆ ناوچه‌ي گازى ژه‌هراوى لى دروستكراوه

وهپیش هه موو شتێك نه یانهیشت روون بکریتهوه که ئەم لۆرییه به یارمهتی کارگهی کۆلپ نه خشه ی بۆدانراوه .

وینە ی ژماره (١٦)

کارگهی کۆلپ/ پیلۆت

داوایه کی بهرزکردوه دژی نهو ریکخراوه کۆمه لایه تییه ی

که بهرگری له نه ته وه هه ره شه لیکراوه کان ده کات

به م وشانه ده ستپیده کات که بازرگانێکی پیس له کارگهی کۆلپ — که ئەم کارگه یه که له یه لی چه ک ده نیتری وه ک گازی خه رده ل و به ره مه می تابون (تابون جوړیکه له ماده ده ی ژه هراوی) بۆ عیراق، بۆ سوود لی وه رگرتنی له شه ری که نداو .

له هاوینی ١٩٨٧ ریکخراوی کۆمه لایه تی که بهرگری له نه ته وه هه ره شه لیکراوه کان ده کا له جیهانی چواره م سه رله نوێ به قسه هات ئەگه رچی پێش نه وان روژنامه کانیس له سه ریان نووسیوو به لām نه ک به جوړیک که ره وشتی تیدا ره چاو کرابی به لکو تارا دیه ک خۆیان له واقع دوور خستبووه .

جیاوازی له نیوان بلاو کردنه وه ی روژنامه گه ری و راگه یاندنی فه رمی دژی ریکخراوه کۆمه لایه تییه کان نه وه پیشانده دات که روژنامه گه ری وه سفیکی بابه تیانه یه .

حوکمی دادگا له شاری بۆن ۷۰۳۴۹/۸۷ له ۱۹۸۷/۸/۴، ئەو ریکخواه کۆمه‌لایه‌تییه له ژێر هه‌ره‌شه‌ی سیسته‌می سزایی پاره و دووباره‌کردنه‌وه‌ی ئەم قسانه قه‌ده‌غه‌کرا. کارگه‌کانی کۆلپ/ پیلوت/ پلانت به به‌رده‌وامی راده‌گه‌یه‌نی که ئەم نامێرانه‌ی ناردوو‌یه‌ته عێراق چه‌کی کیمیای لێ دروست ناکرێ.

له‌لایه‌کی تره‌وه قسه له‌سه‌ر ئەوه ده‌که‌ن که حکومه‌تی ئەلمانی به‌لگه‌ی به‌ده‌سته‌وه‌یه به‌ریگه‌ی هه‌والگری ئەمریکا CIA که کارگه‌ی کۆلپ به‌لای که‌می حه‌وت نامێری ئەندازه‌گچکه‌ی بۆ عێراق ناردوو، وچوار له‌و نامێرانه به‌ره‌مه‌می مانگانه‌یان (۴۰۰) چوار هه‌زار لیتره. بۆ قه‌لاچۆکردنی زینده‌وه‌ر یاخود به‌کارده‌یت بۆ غازێ ژه‌هراوی.

له‌مانگی دوانزه‌ی سالی ۱۹۸۷ پارێزه‌ری نیو ده‌وله‌تی له‌شاری دارم شتاد فه‌رمانی ده‌رکرد که ۱۲ کارگه‌ی ئەلمانی پشکنینی تێدا بکری‌ت، له‌و کارگانه‌ش دووانیان به‌ناو ناسرابوون که کارگه‌ی قی‌ت (Wet) له‌شاری هامبۆرگ و دووهم کارگه‌ی پرۆیس زاگ (preussag) له‌ شاری هانۆفەر له‌هه‌مان کاتدا کارگه‌ی هوکست توخته‌رلورگی (Hoechst-Tochter Lurgi) به‌نیازه هه‌مان جو‌ری ده‌زگا له‌ئێران دا‌به‌زرینی.

به‌بۆنه‌ی ئەو رووداوه نوێیه سه‌رۆکی پارتی سۆشیال دیمورکات که ناوی فۆگل (Vogel) بوو له‌ نووسراویک بۆ سه‌رۆکی وزیرانی ئەلمانی که‌ناوی کۆل (Kohl) بوو، به‌بیری هێناوه وه داوای لێ کرد که ئەم گومان و داوايانه په‌سه‌ند بکات که کارگه‌کانی ئەلمانی به‌هیچ جو‌ریک ریگیان پێ نه‌دری وتووشی ئەو گیروگرفته نه‌بن.

ئه‌ندام په‌رله‌مانی پارتی سه‌وز که ناوی (روست - Rust) بوو داوای له‌وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی ئەوکاتی ئەلمانی کرد که‌ناوی (گینشەر - Gansch) بوو که به‌ناشکرا زانیاری له‌سه‌ر ئەو لیکۆلینه‌وانه بکات. وه‌زیری ده‌ره‌وه (گینشەر) نارازایی ده‌رب‌ری له‌سه‌ر ئەوه‌ی که یاسای نیو ده‌وله‌تیان بریندار کردوو و حکومه‌تی ئەلمانی له‌و کاره نار‌ه‌وايه دوورخسته‌وه. له ۱۹۸۸/۳/۱۱ ئەندامی په‌رله‌مانی سۆشیال

دیموکراتیکه ناوی (گانرل) Ganol) بوو، پرسپاری ئه‌وه‌ی له‌گینشه‌ر کرد پاش تووشبوونی کارگه‌کانی ئه‌لمانى به‌گیروگرفته‌کانى له‌م باره‌وه.

نه‌ینیه‌کانى سامه‌را

له ۱۹۸۶/۱۰/۲۷ ته‌له‌فزیۆنى 1- BBC که له‌به‌ریتانیایه راپۆرتیكى بلاوکرده‌وه، به‌رنامه‌یه‌کى پيشاندا له‌سه‌ر پێکهاته‌کانى ده‌زگای کیمیاوى له سامه‌را، ئه‌مه‌ش ده‌قى وه‌رگێرانی به‌رنامه‌که‌یه له ئینگلیزى بۆ ئه‌لمانى.

رۆپێرت هاریس:

په‌نجا سال پيش ئه‌مرو نازییه‌کان چه‌کێكى شاراوه‌یان هه‌بوو که هاوپه‌یمانان (ولاته یه‌کگرتوه‌کان نه‌یانبوو) که جۆریك بوو له گازی ژه‌هراوى، که له‌کاتى به‌کار هێنانى دوژمه‌نه‌کانى به‌ره‌وو‌پووى مردن - ده‌بردن، ده‌یتوانى ئاراسته‌ی شه‌ر بگۆرێ.

سه‌دام حسین که سه‌روکی عیراق بوو، کارگه‌یه‌کى شاراو‌ی له بیابان له نزیک شارى سامه‌را دروستکرد، بۆ به‌ره‌مه‌هێنانى گازی ده‌ماره‌کان.

ئهمرو ئیواره (پانۆراما - panorama) له‌سه‌ر ئه‌وه راپۆرتیک بلاوته‌کاته‌وه، که چون گارگه‌کانى رۆژئاوا یارمه‌تییان داوه.

که یه‌که‌م مۆدی‌رنى چه‌کى کیمیاوى له‌جیهان به‌ری‌گاوه‌بێ و ئه‌وکارگه‌و بازرگانه‌کانى که ماده‌ی کیمیاوییان به‌چه‌ند ری‌گایه‌کى ری‌کوپێک وته‌گی‌ربۆ‌کراو به‌ باره‌هلگر ده‌نارد، بۆ ئه‌وه‌ی له‌ کۆنترۆلى (تصدیر - ئاردنه‌ ده‌ره‌وه) ده‌ربازبن.

هاریس: سه‌ربازه ئێرانییه‌کان له نه‌خۆشخانه‌ی تاران، بوونه‌ته قوربانى چه‌کێكى ترسناکى جیهانى، غازى خه‌رده‌ل. نزیکه‌ی سێ سال ده‌بێ که رژیمی عیراق ئه‌م غازه به‌کار ده‌هێنێت له شه‌ری که‌نداو، له‌وکاته‌وه زیاتر له (۱۰,۰۰۰) ده‌هه‌زار سه‌ربازى ئێرانى به‌وچه‌که کیمیاوییه کوژراو و بریندارى تى که‌وتوه.

رێنتۆن: وه‌زیری ده‌وله‌ت له نووسینگه‌ی کاروبارى ده‌ره‌وه:

باوەر بکەن کە شتیکی وا ترسناک لەسەر ئەم چەکە هەیە، کە ترسیڤەرە بۆ
هەموومان وییویست ناکات بێر لە ناخری شەڕ بکەنەو، چونکە من کە بیرم دیتەو
کە منداڵ بووم ماسک (قناع)م لە دەم و چاوم دەبەست و ترسیکی زۆر گەورە
لەسەر هەمووان هەبوو.

ھاریس: ئێمە دەتوانین ببین بەگەواھیدەر (شاھد) لەبەکارھێنانی سامناکترین
غازی ژەھراوی دواي جەنگی جیھانی یەکەم.

(٦٥٠,٠٠٠) شەش سەد و پەنجا ھەزار ئیترانی خۆیان ئامادە کردووە بۆ
ھێرشێکی فراوان بۆ ئەوێ ئەو حەوت ساڵی شەڕی کەنداو کۆتایی بەیئین
بەسەرکەوتنیان. عیراقیش ئامادەییە بۆ بەرگری لەو ھێرشە ئەو جۆرە چەکە
بەکاربھێنێ بۆ ئەوێ سەرکەوتن بۆخۆی بێ.

توندپەرەوانی دینی لەئێران بەھەموو جۆریک ھەولیان دەدا لەو شەڕە سەرکەوتن
بەدەستبێن، ھەرچەندە رژیمی عیراقي ئامادەییە چەکی کیمیاییش لە دژیان
بەکاربێنێ.

کۆکەر - مخابەراتی ئەمریکی:

لەو دەترسان کە رژیمەکیان لەناوێتی، لە بەر ئەو بڕیاراندا هەموو جۆرە
چەکی بەکار بێن بۆ ئەوێ ھێرشەکانی ئێران سەرکەوتوو نەبن. ئەوێ جیگای
سەرسۆرمانە، ئەگەر فرۆکەکانی رژیمی عیراق بەم بیروباوەرە بۆی بچن، بەلام
سەرەرای ئەوێ ئێرانییەکان بڕیاریان لەسەر ئەو دابوو کە ھێرشێکی زۆر فراوان
بکەنە سەر ھێزەکانی عیراق، ھێزەکش پێک ھاتبی لە پاسداران و خۆبەخشەکان کە
باوەریان وایە تا مردن لەم رینگایە بەردەوام بن.

ھاریس: دکتاتۆری گەورە صدام حسین بەھەموو توانایەو کۆنترۆلی ھەموو
لایەکی ئەو شەڕە دەکات و لە ساڵی ١٩٨٣ فەرمانیدا کە چەکی کیمیای بەکار
بێن. پانۆراما بەلگەی ھەیە کە عیراق گازی ژەھراوی و بەرھیناوە، و بونی چەکی

کیمیای له رۆژهلاتی ناوه‌راست ئەوه هان دەدات که هیچ لایەك نەتوانی سەرکەوتن بەسەر لایەکی تر بەدەستبێنی.

رژیمی عێراق دەستی بەسەر ناوچەیە کداگرت که رووبەرەکی ١٦٠ کم ٢ دەبوو و ٤٠ کم ٢ له خوارووی شاری سامەرا بوو و هاتوچۆی بو ئەو ناوچەیە قەدەغەکردبوو. وێنەگرتنیش بەهەموو شێوەیەك قەدەغەبوو، ئێمە داوامان له زانگیتی بازرگانی (spot) فەرەنسی کرد کە وێنە ی ئەو ناوچەیە مان بو بگری.

وادیار بوو له بەرزایی ٥٠٠ میل زۆر بەگەورەیی دیاربوو و بو یەکم جاره رژیمی عێراقی وا بەناشکرا بترسی و ئەو کارە بشاریتەوه، که تۆڕیکی دایپین بەدرێژی ٤٠ کم به جۆرەها بالەخانە که وای پیشان ئەدا ئەم کارگەیه بو لەناوبردنی زیندەوهری زیانبەخش دامەزریتراو. ئەم جۆرە پروپاگەندانه له لایەن شارەزایانی رۆژئاوا باوەڕپێکەر نەبوو.

بەلایت: راورێژکاری زانستی کارگە ی گازی قەلاچۆکردنی زیندەوهر وتی: بەبیروباوەری من ئەوانه هیچ پتۆیستییان به پیشەسازی مادە ی قەلاچۆکردنی زیندەوهر نییه. ئەوان پتۆیستییان بەبرێکی کەم هەیه که سالانه سەد تەن دەبێت.

هاریس:

له سامەرا زیاتر له مادە ی قەلاچۆکردنی زیندەوهر دروستدەکری بەپیی ئەو زانیاریانە ی که هەوالگری رۆژئاوا بەدەستی هێناوه ئەو کارگانه ی عێراق چەکی کیمیای دروستدەکەن و لەم جیگایە بەپانی ٢٥٠ کم ٢ له هەموو لایەك زۆر بەتوندی چاودیری دەکری و هەموو کارگە که دەوری بەتێلی درکاوی گیراوه. ئەو جیگایەیه که بارهه‌لگرەکان مادە ی کیمیایان لی دەهیننه خوار ی که بو دروستکردنی گازی ژەهراوی بەکار دی.

له رۆژه‌لاتی کارگە که رێگایەك هەیه نزیکە ی (١٥) رێگای ژێر زەمین ی جۆراوجۆری تێدایه و لەناو ئەم ژێر زەمینانه کۆگای زۆر مه‌حکەم دروستکراون که هێرش ناسمانی ناتوانی کاری لی بکات. باکووری کارگە که به دیواری کۆنکریت

گیراوه. و له ناوه‌وه‌ش زیاتر له (۱۲) دوانزه کۆگاهیه که هه‌ریه‌ک تا ۱۰۰ یارده درێژه وه هه‌ندیکیان هه‌ر بۆ سه‌رلیشواندن دروستکراون به‌دهستی شه‌نقه‌ست بۆ شیواندنی دوژمن له‌هه‌ر جوژه هه‌رشیک و له ناوه‌پراستی شه‌و کارگه ئالۆزه‌دا به‌پراستی گازی ژه‌هراوی دروستده‌کری.

وا دهرده‌که‌وی به‌ریگی مانگه ده‌ستکرده‌کان شه‌م زانیاریانه به‌دهسته‌په‌راون له‌و بۆری و که‌له‌به‌رانه‌ی دووکه‌ل و هه‌لمی لی ده‌چیتته ده‌ره‌وه.

له‌م ده‌زگایه دوو گروپ کارده‌که‌ن که سالانه هه‌زار ته‌ن ماده‌ی کیمیای دروستده‌که‌ن و ده‌توانن شه‌م به‌ره‌مه‌ زیاتریش بکه‌ن. شه‌م ده‌زگایه به‌چه‌که دژه ناسمانیه‌که‌کان SA2 ده‌پاریزی. له‌سالی ۱۹۷۵ سه‌ربازگه‌یه‌کی عیراقی له‌سامه‌پرا دامه‌زراوه بۆ دروستکردن و شه‌مبارکردنی چه‌کی کیمیای و نارنجوکی ده‌ستی.

هاریس:

شه‌وانه چه‌ند سالی‌که شه‌م کارگه‌یه‌یان دروستکردوه بۆ به‌ره‌مه‌په‌نانی مه‌وادێ کیمیای به‌ریگی بازرگانی‌ش له‌ بازاری جیهانی کراوه.

هاریس:

نایا شه‌یان‌توانی شه‌م کاره بکه‌ن به‌بی یارمه‌تی کارگه‌کانی روژناوا.

هاریس:

من مه‌ترسیم هه‌یه که ده‌زگای ته‌کنیکی عیراق له‌گه‌ل ده‌زگا‌کانی ده‌ره‌وه به‌یه‌که‌وه کاریان کردبی بۆ شه‌م جوژه په‌شه‌سازیه.

هاریس:

رژیمی عیراق گازی ژه‌هراوی له چه‌ند جوژه ماده‌یه‌کی کیمیای به‌کار شه‌هینی که ویده‌چی له روژناوا دروستبکری، وه‌ک شتیکی کاتی‌ش له په‌شه‌سازی به‌کاردی چونکه شه‌م ماده‌ی کیمیاییه زۆر مه‌ترسیداره. به‌تی‌که‌ل‌کردنی له‌گه‌ل ماده‌ی تر ده‌بیته هۆی کوشتنی خه‌لک. روژانه به‌ هه‌زاران ته‌ن، گوايه کاتییه، شه‌م ماده‌ی کیمیاییه بۆ مه‌به‌ستی شه‌م جوژه پروژانه ده‌فروشی. شه‌وکی‌شه‌یه له‌لای هه‌والگری روژناوایی

جیاوازییه کی وای هه بوو له نیوان تهو کړپاره عیراقیانیه کی نیازیان باشه و تهوانه کی به رهه می چهک به کاری دهیتن.

هاویس:

له راستیدا به زوری تهو کیمیاوییه له دوو جوری جیاواز به کار دیت، که بو پر وژه ی بازرگانی یاخود به زوری له ریگای یاسا بو بازرگانی جیهانی، له حاله تانه که تیمه ده لیتن، جوری تاییه تهو ماده کیمیاوییه بو پر وگرامی چهکی کیمیاوی به کار دی، تهو که سانه باش ناسراون لای تیمه که بازرگانی بهم مامه له یه ده کهن بو چ مه به ستیک به کاری دهیتن.

هاریس:

تهو به لگه نامانه و دۆکۆمینتی لاما هیه و ده زانین که تهو ریکخواه حکومیهانه بو ماده ی قه لاچۆکردنی زینده وهر و له ژیر چاودیری SEPP و SEPP وهک به شیک بیت له ریکخواهی حکومیه کی به رهه می بو پیشه سازی کیمیاوییه و ژماره ی سندوقی پۆستی تاییه تهی له به غدا هه بوو و به ملیونه ها دۆلار خه رج ده کرا بو تهو ماده کیمیاوییه که بو گازی ژه هراوی به کار ده هات نهک بو قه لاچۆکردنی زینده وهر.

تهو بینه و به رده یه نزیکه ی پیش چوار سال ده ستیییکرد. هۆله ندا به کینک بوو لهو بازرگانه شاره زایانه کی به بنکه یه کی بازرگانی جیهانی بوو. SEPP پیویست بوو سه ره رشتی تهو به بکات که ریگا نه دات عیراق تهو جۆره میتۆده به کاریتی چونکه عیراقیه ک راسته وخۆ نه ده چوه ناو ده زگا و کارگه کانی کیمیاوی نه وهک گومانی لی بکری به لکو به ریگای بازرگانه کان و له سه ر رینویتی حکومه تهی عیراق مامه له یان ده کرد.

له سه ر ده تایی سالی ۱۹۸۳ عیراقیه ک که پسپۆر بوو له بوازی کیمیاوی به ناوی دکتۆر (أل انی) - (ناوه که ی باش تینه گیشتم، وا بزائم الکادیی بوو) که بازرگانی ده کرد له گه ل کارگه ی (پرویس زاگ - Preussag) و کارگه ی W. E. T له هامبورگ وهک پیناوتیک له نیوانیانا. لیروهه ده چین بو خوارووی هۆله ندا و له نووسینگه ی KBS که کارگه یه کی بازرگانی بوو و به فراوانی بازرگانی له گه ل عیراق ته کرد.

دکتۆر (أل أنى) وتى من له لايەن ريڭخراوى دەولەت هاتووم بۆ بەرهەمى گازەکانى قەلاچۆکردنى زىندەوەر. داواى له KBS کرد که (۵۰۰) پینج سەد تەن لەمادەى (Thiodig lykol - تیودیگلیکۆل) ی بۆ بکرن. KBS ئەم مادەى لەکارگەى کیمیاوى بەلجیکا کړی، که لقی کارگەیه‌کى ئەمریکى بوو بەناوى (مولیتس فیلیپ پترۆلیۆم - Maltis philip petroleum)، ئەم بازرگانیه‌ى نرخەکەى ملیون فوند کەدەکاتە زیاتر لەیه‌ک ملیۆن دۆلار. لەمانگى ھەوتى سالى ۱۹۸۳ یە کەم کەشتى بەریکەوت روو و ھۆلندا و بەغدا - ئەم پرسیارمان لە رۆبین کرد که سەرۆکى شارەزایانى سەرەخۆ بوو لە چەکی کیمیاوى: نایا لەبەرچى عێراق ئەو مادەى Thiodig lykol تیودیگلیکۆلى پێویستە.

روبینس: مادەى تیودیگلیکۆل مادەیه‌کى گازی خەردەلە لەناو ئەو مادەیه‌ى تەنھا ھەندیک خویى تیکەل بکەى و ھەلیشەقینى، یە کسەر گازی خەردەل دروستدەبێ، ئەم جۆرە خوییه‌ى بە ناسانى لەدەرمانخانە دەستدەکەوێت.

ھاریس:

چەند ھەفتەیه‌ک داواى گەشتنى مادەى تیودیگلیکۆل عێراقییه‌کان یە کسەر دەستیان کرد بە دروستکردنى گازی خەردەل، بەلام ئەک بۆ نارنجۆکى تەقینەو ھە چونکە ئێرانییه‌کان شارەزایان ھەبوو لەبەر ئەو ماسکى ئیسپانیان بەکار دەھێنا.

یەعقوبى - سەربازىکى ئێرانى:

لەکاتژمێر چارونى پاش نیوەرۆ کۆمەڵێک فرۆکەھاتن بەکۆمەڵ و بۆمباکانیان روو و سەربازەکان فرێدەدا و ھەردەوام بەرھە زیاد بوون دەچوون، کاتیک ویستم ھەلسمەو و پروانم بۆمباکان لەکۆی کەوتوون، کە ھەلسمەو ھەستمکرد کە ئەو گازی کیمیاویە بۆنیکى زۆر پیسى لى دەھات.

ھاریس:

ئێرانییه‌کان بەو ھەموو پروپاگەندەى کە پێو ھىلاک بوون ئەو باوەریان لای زۆرینە پەیدا کردبوو لە بەکارھێنانى ئەوچە کە لە لایەن رژیمی عێراق کاتى کە یە کەم قوربانیا

بەم جۆرە چەكە گەيشتە ئەوروپاي رۆژاناوا بۆ چارەسە كردن. پىسپۆزاني چەكى كىمىياوى لە ئەوروپا يەكسەر زانىيان كە ئەو نىشانەكانى گازى خەردەلى ژەھراويە.

دكتور گرام پىارسون: بەرپۆهەبەرى كىمىياوى لە پرۆژەى بەرگرى لە پرۆتۆن داون . دەلى: گازى خەردەل كارىگەرەى لەسەر پىست ھەيە ونچەكى گەورە (دومەل) لەسەر پىست دروستدەكات. ھەروەھا ھېرش دەكاتە سەر سىيەكان لەكاتى ھەناسە ھەلكيشان و لە دوايى دەكاتە ناو ئىسك و دەبىتە ھۆى مردن.

ھارىس: نايا ھىچ چارەسەرئىك نىيە رىگا لە مردن بگرى بۆ ئەوانەى كە بەھۆى گازى خەردەل برىندار دەبن؟

دكتور پىار سون: نەخىر، لەبەر ئەوئى گازى خەردەل كارىگەرەيەكەى لە سەرووى ناوھنديە و بەھىزە -

ھارىس: ئەگەرچى گازى خەردەل كارىگەرەى خراپى ھەيە كە تەرووشك لەناو دەبات بەلام تا ئىستا بەچەكىكى سەرەتايى ماوئەتەو.

لەراستىدا ھىچ گۆرانكارىيەكى بەسەردا نەھاتووە لەوئەتى بۆيەكەم جار لەسالى ۱۹۱۷ لەلایەن ئەلمانىا بەكار ھىترا ئەگەر بەراوردى بكەى لەگەڵ چەكى كىمىياوى مۆدىرن.

ئىمە دەمانزاني كە رژىمى عىراق بەدواى مادەيەكى قەلاچۆكردندا دەگەرئى بەلام سەربازاني ئىراني بە ئاسانى لەمەسەلەى خەردەل تىگەيشتبون لە ئەيلولى ۱۹۸۳ ھكۆومەتى ئەمريكا داواى كرد بەنھىنى پشكئىكى جىھانى لەسەر بلاوبوونەوئى چەكى كىمىياوى بكرى. دەزگاي ھەوالگري ئەمريكا ھۆشدارى دا كە عىراق دەستى كردوو بەھىناني چەكى كىمىياوى و پرۆژەى بەرھەمھىناني ئەوچەكە بەرىگاي ئەوروپاي رۆژناوا و مىسر، كارگەكانى ئەلمانىش يارمەتییان دەدا بۆ بەدەستھىناني گازى دەمار.

ھارىس: رژىمى عىراق بەھىوايە پەرە بەگازى دەمار بدا ئەمەش زەنگى ناگادار بوونەو دەداتە رۆژناوا بەرىتانيا و ئەمريكا و سۆقيەت لەم جۆرە گازەيان نىيە. بەلام

لە پۆرتۆن داون لەھەموو جیھەك سەرپەرشتی ئەو پەرەسەندە دەكەن لە ژێر پارێزگاری پرچەك بوون.

(دەنگێکی بەهێزی لەدوا دی)، بەبێ كەرەستە پارێزگاری ژیان مەحالە — و ئەم گازە رەنگ و بۆنی نییە و دەبیته هۆی مردن بەرێگە ژەهری دەمار، و ئەگەر بەر پیستیان كەوت، لەبەر ئەوە هەرچەندە ئێرانییەكان زۆر باش پارێزگارییان لە خۆیان دەکرد لەم چەكە كوشندارە، بەلام شانسێکی ئەوتۆیان نەبوو لەبەرامبەر ئەو چەكە مەترسیدارە.

دكتۆر پیارسۆن: ئەو گازی دەمارە (۱۰) دە هیندە غازی خەردەل خێراترە بۆ كوشتن. ئەگەر هات و هیندە كلوشتە كریك گازی دەمار بیته هۆی كوشتنی ۲۵۰۰ كەس، هەمان هەندە لە گازی خەردەل دەبیته هۆی كوشتنی ۲۵۰ كەس.

هاریس: گازی دەمار کاریگەری واپیشاندەدا كە هەموو ئەندامەكانی لەش دەلەرزینی و دەبیته هۆی رشانەو و زگچوون و دواي چەند خولەكێك دەيكوژێ. چەندان تاقیكردنەو كراوە لەسەر تووشبووان بەم گازە هیچ چارەسەرییەکی بۆ نەكراوە و ئەنجامەكەي هەر مردن بوو.

دكتۆر پیارسۆن: ئەوە شلەییەكە لە جۆری مادە پێ دەلێن سارین، ئەگەر هات و سارین برژێرتیته سەر زەوی دەتایتهووە وەك نەوت هەتا دەبیته VX زۆر لینج دەبێ. لەوانەیە فیل بكڕێ و ناوی گازی دەمارێ رەسەنی لێ بنرێ كە خۆی گازە رەسەنەكە نییە و گازی دەمارێ رەسەن بەهەر جۆرێك بێ كە بەر كەسیك كەوت رزگار بوونی نییە.

هاریس: چەند پێویستە لەم گازە بۆ كوشتنی كەسیك.

دكتۆر پیارسۆن: یەك دلۆپی زۆر بچووك.

هاریس: ژەهری دەمار لە سالانی سییهكان لە ئەلمانیا لە پەرەسەندندا بوو و لە بنەرەتەو بۆ قەلاچۆكردنی زیندەوەر بیریان لێ كردبۆوە.

لەتاقیكردنەو بۆیان روون بۆوە كە بۆ هەموو گیانلەبەرێك بكوژە. بەلام نازییهكان بەكاریان نەهینا، لەبەر ئەوەی تەكنەلۆجیا ئاسان بوو، هتەر باوەری وابوو هاوێمانانیش هەیانە.

ههشت سال دواي جەنگ دەرکەوت ھەردوو ژەھری دەھار کە ناویان نابوو و سارین لەرێگەي ئەو داھینەرەي کە دۆزیبویەو لەژیر چاودێری خۆی بوو، ھەر کەسیک ھەولێ دروستکردنی ھەبوو لیکۆلینەوێ لەگەڵ دەکرد کە مەبەستی چییە لە دروستکردنی —لە گۆڤاری تەکنیکی رێگا ھەبوو بلاو بکریتەو.

لە بنەرەتدا بەدوو رێگا بەرھەم دەھێنرێ:

۱- لە دەزگای بەرھەمھێنانی SEPP کە لە سامەرێ جیبەجی دەبێ

۲- کارلێکردنی کیمیای بەتیکەلکردن لەناو دەوری و کارلێکردنیان تانکیەک بۆ

شوشتن تانکیەک بۆشوشتن و تانکیەکیش بۆ فرێدانی مادە بێ کەلکەکان.

ئامییری دڵۆپاندن: ئامییریەکە بۆ گۆرینی کارەبا، چرکەرەوێک (مکشفة) و

ھەوزیک بۆ کۆبوونەوێ مادەکە لەکاتی بەرھەمی کۆتایی.

ھەرەھا ئامادەکردنی کەرستە سەرەکیەکان، پەمپیک بۆ وەدەستھێنانی

بەرھەم وپۆیستە بەردەوام بێ لەگۆرانکاری کیمیای. بۆ نمونە سارین پەرە بە

ھیدرۆگن فلور دەدات. ئەم مادە کیمیایە زۆر بەخێرای کار ئەکاتە سەر کانزا

و شووشە. رژیمی عیراق ھەولێ ئەدا بەزووترین کات ئەو ئامییرانە بەدەست بێنێ.

بەلدیت: بەداخووە فرۆشتنی ئەو ئامییرانە لە ھەموو دنیا بەردەوام،

کەکانزای کریمی پێ دەئێن و دەستکەوتنی زەحمەت نییە، یا لەکانزای کریمە یاخود

لە داوی شووشە و دەستکەوتنی زۆر ئاسانە و لە ئەلمانیا دڵۆپاندن و داوی

شووشەبە ئاسانی دەستدەکەێ.

ھاریس: لە ئەلمانیاي رۆژئاوا لە شاری فرانکفۆرت بەلای کەمی بەشیک لەو

ئامییرانە بەرێگای SEPP دیت کارگەي کارل کۆلپ کە شوینی بازرگانیکردنی لە

ناوەندی شارە ئەم ئەنجامدەدات SEPP بەرێگای لقیکی ئەو شتانە دەنیرێت. وە

ئەو کارگەيە واخۆی پێشاندەدا کە خۆی لەھەر پەییوەندییەک لەگەڵ عیراق دوور

خستۆتهوه. ئارمى كارگه‌ى خۆى له‌سه‌ر كه‌لوپه‌له‌كان لابردووه و ريگا نادات كه‌س له‌م باره‌وه‌ گفتوگۆى له‌گه‌ڵ بكا.

به‌لام ئيمه‌ باوه‌رمان وايه‌ كه‌ ئهم پياوه‌ (كلوس فرانچل) چهند ساله‌ به‌ريۆه‌به‌رى كارگه‌ى (كارل كۆلپ)ه‌ و نووسينگه‌ى له‌ به‌غدايه‌ و خه‌ريكى هينانى تووژينه‌وه‌ى زانستى و تاقىگه‌يه‌ بۆ دامه‌زراندنى پرۆگرامى چه‌كى كيمياوى له‌عيراق.

كارگه‌ى كفاست له‌سالى ١٩٨٣ به‌نهيى گريبه‌به‌نديكى به‌ست له‌گه‌ڵ كارگه‌ى كوالپ بۆنه‌وه‌ى يارمه‌تى بدات، وه‌ SEPP به‌ دوومليۆن فوند ئاميړى پى بدات، ئاميړه‌كانى كارگه‌ى كۆست كه‌ بۆ عيراق دهنيرى گوايه‌ بۆ به‌ره‌مه‌ينانى گازى قه‌لاچۆكردى زينه‌وه‌ره‌.

پيڤكهاتبوو له‌ لولو و كاليكه‌ كيمياوييه‌كان و ده‌رخسته‌ى دهنكى كه‌ نه‌وانه‌ به‌رده‌وام پيوستى بۆ پيشه‌ سازى چه‌كى كيمياوى.

هيچ به‌لگه‌يه‌ك نيه‌ كه‌ كارگه‌ى كفاست و كۆلپ نه‌و ئاميړانه‌ى بۆ سامه‌پراى دهنيرى بۆ دروستكردى چه‌كى كيمياوى بيت. به‌لام لاي ئه‌مريكييه‌كان به‌كارهات كاتى ده‌ستيان كرد به‌ دروستكردى ماده‌ى (سارين). SEPP هه‌ولئى نه‌وديدا كه‌ ئاميړى دروستكرنى ماده‌ى قه‌لاچۆكردى زينه‌وه‌ره‌ له‌ ئه‌مريكا ئاشكرا بكات، بۆى ده‌ركه‌وت ئه‌مه‌ به‌شيكه‌ له‌ مۆله‌تى گه‌مه‌ پيكردن.

له‌ شوباتى ١٩٨٤ ئه‌مريكييه‌كان له‌ فپۆكه‌خانه‌ى كندى له‌ نيويۆرك شتيكى گرنگيان دۆزييه‌وه‌.

فه‌رمابه‌ريكى گومرگ له‌كاتى پشكنينى كه‌لوپه‌لى هه‌ناردن له‌كۆگاي به‌شى فپۆكه‌ى هۆله‌ندى KLM به‌ريكه‌وت چاوى به‌ (٧٤) ته‌نى كانزايبى كه‌وت كه‌ له‌سه‌ريان نووسرابوو (عيراق/ بغداد) كه‌ بۆ دروستكردى ئاميړى دروستكردى ماده‌ى قه‌لاچۆى زينه‌وه‌ره‌. به‌لام ئهم ته‌نانه‌ كيمياوى بوون و پيڤكهاتبوو له‌ (كاليوم - فلوريد)، بۆ به‌ره‌مه‌ينانى گازى ده‌مار له‌ تابون و سارين، هه‌ردووكان پيڤكهاته‌ى كيمياوى ئالۆزن.

وینەى ژمارە (۱۷)

بەکارهێنانى چەکی کیمیایى لە قوتننام، ئەو کردووە دژ بەمرۆڤایەتییەى کە بەماوەیەکی کەم
پێش راوەستانى شەڕ نەباجمەدرا، ئەم کارەساتە دلتەزین و ترسناکە چ مالتوێزانی و دەربەدەریەکی
بەسەرھیتاین ئەوێ راوەستانى کاتیى شەڕى مارینای ئەمریکی بوو لە (نان ھاو) لەخوارووی قوتننام
لەکات پرۆسەکانى (Essex)

(مۆسیقای رۆژئاوایی) لە ناش ویلی تیئس لەژێر ئەم ئەدرەسەدا دەپۆشراو بەم
ناوە بارى (کالیوم، فلۆرید) دەناردرا. بەم رێگایە ناردنى بارەکان جێبەجێ دەکرا.
لەنوسینگەى کۆمپانیا بازرگانى براى هەداد کە گواىە نامیرى مۆسیقای رۆژئاوایی
بۆ رۆژھەلاتى دەنیری.

(سعيد الحداد) لە دایکبووی عێراق، بەلام ئیستا ئەمریکییە و پشتگیری لە
بازرگانى جیهانى دەکا. ئەم بارگواستنەوێە لەرێگا ئەو جێبەجێ دەکرا. هەداد
هەموو ساڵ بازرگانى لەگەڵ عێراق دەکات لە ناستى سەد ملیۆن دۆلار، بەشى زۆرى
بازرگانییەکەى مامەلەى گەم و دانەوێڵەى و لەگەڵ بەرھەمى تریش بەدواى ھەییە،
لەوانەش بازرگانى بە کەلوپەلى کیمیایى، لەنوسینگەى خۆى رێگای ئەدا گفتوگۆ

لهسەر [SEPP] بکهین بهلام ئیمه دهزانین که بهلانی کهم دوو جۆره داواکاری لهوبابهته ههیه وهک گازی دهمارهکان و کالیوم فلورید... دمیتل. میتفۆناته، که له فرۆکهخانهی کندی و بهرینگی حداد نهیویست قسهی لهسەر بکات.

* کئی تکای لی کردی ئهو ماده کیمیاوییه بنیری؟

- یهک دهقه چاوهروان بکه.

* کئی بوو ئهو کهسهی تکای لی کردی؟

- بهداخهوه.

• بهرپز حداد، تکایه بهرپز حداد داوای لیبووردن دهکه، بهلام له راستیدا دهبی پرسیارت لی بکه، چی دهزانی لهسەر پرۆگرامی شهری کیمیاوی عیراق و تاچ رادهیهک جهنابت لهگهلیان ههولت داوه بۆ ئهه کیمیاوییه، که ئهوان بههاوکاری تۆ دهستیان کهوتوووه و بهکاریان هیناوه.

- من هیچ نازام، من هیچ نازام.

• تۆ باوهر دهکهی که ئهه باره له فرۆکهی کندی راگیرا؟

- من ناگادار نیم، جهنابت پتیویسته له ئهوان پرسیار بکهی -

• لهبهشی گومرگ، بۆ منیان روون نهکردهوه لهبهرچی باریکی کیمیاویت

بۆعیراق ناردوووه؟

- هیچ لیت تیناگه.

• چهند جاران ههولتدا لهبازارهکان کیمیاوی بۆ عیراق بکری؟

- تکات لی دهکه، بهروویهکی خوش تکات لی دهکهه نووسینگهکه بهجی بیله.

• لهچی دهترسی؟

- من له هیچ ناترسم داوات لی دهکهه ههرئیسنا نووسینگهکه بهجی بیلی.

هاریس: هیچ بهلگهیهک نییه که حداد زانیبیتی ئهو ماده کیمیاوییه بهجی بهکار دین، ئهو دلتیایه کههیچ ئالۆگۆزپکی بهقاچاغ نهکردهوه. تهنها ئهو دهروازهی کهپشکنینی چوونه دهروهویه توانیویهتی ئهو مادهیه بۆ سامهرا رابگری. مانگیك

پاش ئاشكرا بوونی بار (شحن)ی حداد، له مارتى سالى ۱۹۸۴ لىژنەيه كى لىكۆلئىنەوه له نەتەوه يەكگرتووەكان هاتنە ئىران بۆ ئەو يەكەم كاريگەرى تووشبوون بەگازى ژەهراوى عىراق بىين.

له كۆتاييدا سەلمانديان كه چهكى كيمياوى بەكارهاتوو، وهزانيان كه بەريگاي بازىرگاني رۆژئاوا هاتوو. بازاري هاوبەشى ئەوروپى و ئەمەريكى پىاريكيان دەرکرد كه دەبى ناردنى ئەو جۆره ماده كيمياوييانە بۆ بەرهمەى گازى ژەهراوى بۆ عىراق قەدەغە بكړى. هۆلەنديەكان فرۆشتنى دوو جۆره مادهى كيمياوييان قەدەغە كرد. ئەمريكا و بەريتانىا پىارياندا هەناردنى ئەو جۆره ماددانە لەژىر چاودىرى و كۆنترۆلئىكى توندتيرىيت.

رېنتۆن: لەسەر ئەوەش ئىستا لىستىكمان دەرھىناوہ كه (۳۵) جۆره مادهى كيمياوى تيدا تۆمار كراو، كه دەتوانن بە تىكەلاوكردنى مادهى ترسناك بەرهمەى كيمياوى دروستبكړى. و ئېمە لەسەر مادهكانى ناو ئەوليستە لەگەڵ (۱۷) ولات رىككەوتويين كه بەيەكەوہ كاريكەين، و هەولئى سىستەمى وابدين كه بەرهمەيئە كيمياويەكانى خۆمان ئاگادار بكەينەوہ.

ئەگەر هات و داواى ئەو جۆره كيمياويەيان لى كرا زۆر لەوانە وشيار و پارىزگارين چونكە لەوانەيە بۆ بەرهمەى چهكى كيمياوى بەكار دەھيئى.

ھارىس: سەرەراى ئەو ھەموو ھەول و ماندووبوونەى حكومەتەكانى رۆژئاوا كه بەھاوكارى يەكتر كاريان دەرکرد بۆ قەدەغەكردنى، كەچى پرۆگرامى گازى ژەهراوى له عىراق نقوم بووہ له سەرچاوەكان و بەكارھىنانى چهكى كيمياوى لەشەرى كەنداو بەردەوامە و دەزگای ھەواڤگرى باوہرى وايە كه SEPP گازى دەمارى له كۆگا كەلەكە كەردوو، كه ئىرانيەكان له ھيرشى ئەجاريان زۆر بەھەزاران قەلا چۆيكريئ پيشە سازى كيمياويش زۆر گەورە و بەرفراوانە، له راستيدا چاودىركردنى ئاسان نيە.

م. دراويريدگە: تۆ قسە لەسەر پيشەسازيەك دەكەى كه پەيوەندى بە بازىرگاني جيھانەوہ ھەيئت كه له (۱۵۰) بليۆن دۆلارو (۹۰۰۰) جۆر مادهى كيمياويە، ئەگەر

بتهوئى بەدوای ئەو مادانە بگەرێتی کە دەردەچن و چەکی کیمیایى لى دروستدەکرى
و ەك ئەو ەوايە کە دەرزىيەكت لى کەوتۆتە ناو کۆمەلە گيايەکی وشک.

ھاريس: وادیارە لە سامەرپا لەکاتی ئیستە چوارلقی بەرھەمھێنانیان دەيیت و
بەرھەم پاشەکشەيەتی، لەبەر ئەوەی ئەو مادە پتويستە هیشتا لە رۆژئاوا دەيکرن.
رینتۆن: بەرپۆلەبەری گشتی کۆمەلەي پيشەسازيیە کیمیایيەکان:

بەداخەو ە لەسەر ئەم زەمینە دەبی جۆرە مرۆڤێک ەبەن کە بازرگانی بە چەکی
کیمیایى بکات و ئامادەيیت بۆ قازانجی خۆی مامەلەي پى بکات کە تاييەتە
بۆمردنی مرۆڤ.

ھاريس: لە ئەیلوولی ئەمسال دادگای شاری ئارانھایم لە ھۆلەندا کارگەيەکی
ناوخۆی گوناھبار کرد، کە مادەي کیمیایى بە قاچاغ بۆ عیراق ئاردوو. ئەمە يەکەم
حالەتە کە ئاشکرا بوو، (میل شیمی) کارگەيەکی بازرگانییە و تاييەتمەندە بە
بەرھەمی کیمیایى و (۲۵۰) فەرمانبەری ەمیە و چەند لقیکی لە بەغدا ەمیە، و لەم
سالانەي دواي گەورەترین سەرچاوە بوو بۆ (SEPP) و پاش ئاردنی نامەيەك لەلایەن
(SEPP) لە سالی رابردوو ئەو کارگەيە ەممو داواکاریيەکەي بۆ ئارد.

100 t.	Thioy lchloride
20 t.	Natriumfluorid
60 t.	phosphor ti ch lorid
100 t.	phosphor
150 t.	Isopropy la min.

روبېنسۆن: ئەو داواکاریيە لە راستیدا ەمموي بە ئاگاھيێنانە کە وا دیاربوو بۆ
بەرھەمی چەکی کیمیایيە. لەم حالەتەش دوو جۆری جیاواز لەگازی دەمار (فۆسفۆر
تریکلۆرید Phosphorticlorid) لەوانەيە بۆ تابون (Tabun) و ئەوی تریان، بەبیرو
باوەری من بۆ سارین (Sariin) و ئەوەي دەستدەکەوي لە (ناتریم فلۆرید —
Natriumfluorid) کە بەکار دیت بۆ قەلاچۆی زیندەوەر و ەك تیگەيشتبم.

ھاریس: ئەو كەسەى ئاگادارى ئەو داواكارىيە كاركەى (مىل شىمى ماناگىنگ) ە و بەرپۆدەبەرەكەى (زامكان)ە.

• ئايا دەتوانم لەگەل جەنابت گفتوگۆ بكەم لەسەر ئەو كىمىاويە كە دەنئىرى، چىت بىر كردهو و بۆچى بەكار دىت؟
- من بەلامەو ە گرنگ نىيە ... و تارادەيەك تىيناگەم.

ھاریس: ئەو برە كىمىاويەى لە كاركەى مىلشىمى ەناردراو دەبى لە سامەرا ەلەبگىرى. بەزورى ئەو سزايانەى كە لەگەل SEPP لەسەر كۆنترۆلى ەناردن روودەدات، قەدەغە نەبوو. بەلام كاركەى مىل شىمى بەلانى كەم لەيەك ەلەت كىمىاوى بۆ عىراق دەنارد و ئەم ەناردنە قەدەغە نەبوو.

ئەگەرچى لەلەين حكومەتى ەلەندى ئاگادار كرابونەو ە كە عىراق گومانى لەسەرە كە كىمىاوى لە رۆژئاوا دەكرى بۆ ئەو ەى گازى ژەھراوى لى دروستبكەت. ئەو بەسەر ەاتە لە ۱۹/۴/۱۹۸۴ دەستپىكرە كە تەلگرافىك لە بەغداو ەگىشتە نوويسنگەى مىل شىمى.

قسەكەرىكى تر: ئىمە زۆر ەز دەكەين بزەنين، ئايا لە تواناتاندا ەيە كە (۲۵) تەن 3 Pocl بۆمان بنىرن لەگەل رىز و سلەومان بۆتان. SEPP عىراق.

ھاریس: Polc 3 مادەيەكى كىمىاويە لە فوسفور ترىشلفورىد -

Phosphortrichlorid و ەناردنى ئەم مادەيە لە ەلەندا قەدەغە كراو بۆ عىراق. روينسون: ئەو مادە كىمىاويە دەتوانى كەلكى لى وربگىرى و بەرەمىنى بەنرخە، ئەگەر ەات و گازى ژەھراوىت دروستكرە تەنيا دوو ەنگاوى بچووكى دەوئت بۆ دروستكرەنى تابون - غازى دەمار.

ھاریس: كاركەى (مىل شىمى) تەلگرافى بۆ ەمەو كاركەكانى كىمىاوى ئەورپا لىدا بە بۆنەى ئەو ەى كە دەيەوى 3 Pocl بكرى بەلام لە بەر ئەو ەى كۆنترۆلىكى توندو تىژ ەبەو ەموويان رەتيان كردهو بۆ عىراقى بنىرن.

لهو ماوهیده SEPP داواکارییه که ی فراوانتر کرد بۆ (۶۰) تن و له سهر ئهوهش داواى دوو مادهى تری کرد که بۆ چهکی کیمیاوییه. (۳) سى مانگ بهسهرچوو له ۷/۲ کارگهی (میل شیمی) داواى لیووردنی له SEPP کرد لهبهر ئه وداکهوتنه. قسه کهریکی تر: ئیوه بهدلتیایی دهزانن که هه ناردنی ئه و جوړه مادهیه پیوستی به رییبدانی هه ناردن ههیه له لایهن حکوومهت. لهبهرئهوه پیوستیمان به کات ههیه بۆ جیبه جی کردنی داواکارییه کانتان، هیوادارین لیمان تیگهن.

هاریس: ئه و نووسینه مۆر کرابوو له لایهن (باس وای مان) که بهرپه بهری ناردنی کهلوپه لی کارگهیه، (باس وای مان) پیوستی به دوومانگ هه بوو بۆ ئه وهی کارگهیه که بدۆزیته وه ناماده بیت 3 Pocl پى بفرۆشی، له سه ره تای پایز یه کیکی دۆزییه وه، له ۱۰/۱۰ چوه ئیتالیا له مایلاند له هوتیلی ئه مریکان ژووریکی به کری گرت، ئه و که سه ی په یه وهندی له گه ل هه بوو ناوی (سینگۆر گاکلیاردی) بوو که له کارگهی کیمیاوی مۆتیدسیۆن ئیتالی بوو. کارگهی مۆتیدسیۆن له راستیدا وه که هه موو کارگه کانی تر داواکاری کارگهی میلشیمی رهت کردبۆوه، لهبهرئه وهی حکوومه تی ئیتالی لیستیکی له کهلوپه لی کیمیاوی قه دهغه کردبوو بۆ عیراق بچیت.

3 Pocl له ناو ئه و لیسته دا بوو، له سه ره ئه وهش وا دیاربوو ئه و کارگهیه هیه و یژدانی نه بوو له گه ل کارگه میلشیمی، به لām کارگهی مۆتیدسیۆن ناماده نه بوو له مایلاند گفتوگۆ له سه ره ئه وه بکا. لهبهر ئه وهی حکوومه تی ئیتالیا دوو مانگ پیشتەر کۆنترۆلیکی ناردنی زۆر توندوتیژی له سه ره 3 Pocl دانا بوو.

خۆیان وا لی بى ناگا کردبوو که گوایه نازانین ماده ی 3 Pocl ده بیته هۆی دروستکردنی گازی ده مار.

وا ده رکه وت له کۆتایی ئه و رۆژه که کارگهی میلشیمی مۆتیدسیۆن له سه ره ئه م بازرگانیه پیکهاتوون، و ئیتالی به م کاره هه لده ستن که ۶۰ تن له 3 Pocl بۆ عیراق بنیرن پاش شه ش رۆژ (وایمان) توانی ئه و بازرگانیه له گه ل SEPP کۆتایی پى بهینى. له و ماوه یه دا پیکهاته ی سامه را له په ره سه ندنه به یارمه تی کارگه کانی ئه وروپای رۆژئاوا.

کارگهی کارل کۆلپ تاقیگهی زیاتری هه‌ناردوو و دابینکردنی پتویستییه‌کان له که‌لوپه‌لی پتویست له‌لایه‌ن کارگهی هیریگه‌ر له ئە‌لمانیای رۆژئاوایه که زۆربه‌ی بالا‌خانه و بینایه‌کانی بۆ داده‌مه‌زراندن. کارگه‌یه‌کی ئە‌لمانی تر که‌سه‌ر به‌کارگهی پرۆیس زاگ بوو نامیری ئاوی بۆ ده‌ناردن. کارگهی سایتاک کارگه‌یه‌کی ئینگلۆ هیندی بوو خانووی بۆ زانا پسپۆره‌کان له‌کونکریت دروسته‌کرد له‌گه‌ڵ هۆل و ژێ‌پر‌دو ئیداره.

کارگهی هاهمه‌ری ئە‌لمانی هه‌لسا به‌ دروست‌کردنی هه‌وا فیت‌کردنه‌وه له‌ ناو هۆ‌له‌کان بۆ (٦٠٠) که‌س.

کارگه کی ئوستالی وۆرمۆلد ههستا به سه ره رشتی کردنی ئاگر کوژینه وه کان و یاراستنیا ن له سووتان.

بەشى زۆرى ئەو دامەزاندانانە بە تىڭكرايى پەيوەندى ھەبوو بە كۈنترۆلى سەرەكى
لە سامەرا كەچى ھىچ پەيوەندىيەكى نەبوو بە بەرھەمى چەك. بەلام ئەم وەبەرھىنانە
گومانى لى دەكرى كە ئەو پىنكھاتە بتوانى پەرەبسىنى، ئەبەر ئەو بىتتە ھۆى
پىشېركىي چەكداربوون لە رۆژھەلاتى ناوەرەست و ئاگرىك بەرپابكات.

کۆڭمەر: ئەگەر شەپ کۆتایی هات، ئەوەمان لەبەرچاوە عێراق تا چ رادەیدەک
پیشکەوتوو، و پیشەسازییەکی وا فراوان کە بتوانێ چەکی کیمیای و دروستبکات و
بیسێری بۆ لای تر و بەلای کەمەوه ناردنی تەکنیک لەوانەیه چەکیش بنێرێ.

ھاریس: سەربازەکانی ئەمریکی وا فێرکراون لە چەکی کیمیای بترسن و پتۆیستە ھەست بە کاریگەری ئەو غازە بکەن لەسەر لەشیان. لێم گەرێ بچمە دەری تکیایە لێم گەرێ بچمە دەری.

هاریس: لهو روژانه سهربازگه‌ی ئەمریکی به‌خیرایی مه‌شقیڤ ئاماده ده‌کات، که بزنان جیلی نویی کیمیاوی چەند پەره‌ی سەندوو، له‌کاتیکی وادا ده‌یکات که‌غازی ژه‌هراوی له‌سەرڅو له‌پیشه‌سازیه‌کان ده‌کیشیته‌وه. به‌لام له‌سامه‌را ئاماژه ده‌کړی به‌کوټایی ئەو سەرده‌مه. به‌تایبه‌تی‌غازی ده‌مار که‌وه‌ک هیژه‌گه‌وره‌کان هه‌یانبی، ته‌کنه‌لوجیا وایلاویوته‌وه که‌ئەمڕۆ زۆربه‌ی ولاتان ده‌یان‌ه‌وی ئەو چه‌که‌به‌ده‌ست‌بینن له‌گه‌ڵ بۆمب‌یی ئەتۆمی که‌به‌پیاوه‌بجووکه‌که‌ناوی ده‌رکردوه.

روبنسون: جیاوازی نیوان بۆمبى ئەتۆم و چەكى كىمىياوى زۆرە ھەردووکیان چەكىن كە مەژۆلەناو دەبەن بەلام پىشەسازى چەكى كىمىياوى زۆرە و پىشەسازى چەكى ئەتۆمى كەمە لەجىھان بۆیە لەوانەىە بتوانن چەكى كىمىياوى دروستبەكەن بە ھاروارد لەگەڵ چەكى ئەتۆمى. وەك مۆدىلى لى ھاتووە كە چەكى كىمىياوى لە ھەموو پىشەسازىە كەدا ھەبى، كە ئىمە ئىستا لەنىویدا دەژین و ئەو بۆلەبوونەوہیە دەتوانى بەخىراى سەرکەوتن بەدەست بىنى.

ھارىس: لەم سالانەى رابردوو چەكى كىمىياوى تاچ رادەيەك بەخىراى بۆلەبوونەوہ؟

كىيىت ئادلمان: بەرپۆەبەرى كۆنترۆلى چەكى ئەمرىكى و دامالنى چەك: زۆر ھەسرەسورمان بەخىراى بۆلەبوونە - لەناوھەندى سالانى شەستەكان نزىكەى پىنچ :دولەت لە دىنا چەكى كىمىياويان ھەبوو، بەلام ئەمۆ (۱۵) پانزە دەولەت لە دىنا چەكى كىمىياوى ھەيە و زۆر ولاتى ترىش ھەولەدات دەستى بەكەوى،

ھارىس: بەفەرەمى تەنھا چوار ولات ھەيە كە چەكى كىمىياوى ھەيىت ۱ - ئەمرىكا ۲ - فرەنسا ۳ - يەكيتى سۆڤىەت ۴ - عىراق. بەلام لىستى ئەوانى ترىش ھەيە.

دەزانىن كە سورىا لقى بەرھەمى ھەيە كە بەتەكنەلۆجىاى رۆژئاوا بەكارى دەھيىنۆ ئەوہى سارىن دروستبەكات. ئىسرائىل لە ھەوالگى ئەمرىكىيەود، كارگەيەكيان ھەيە بۆ دروستكردن و ھەلگرتنى ژەھرى دەمار لە ديمۆنا - بىابانى نىگىن. خەلك دەئىن بىران ئىستا چەكى كىياوى لە سورىا وەرەگى و ھەولەدات كە خۆى دروستىبەكات. خەلكانىكىش لەو باوھەردان لىبىا برىكى سنووردارى لە ژەھرى دەمار ھەيە.

- بورما قسەى لەسەر ھەيە كە بەرھەمى گازى خەردەلى خۆى ھەيىت.

- تايوان يەدەگى پەنجە تەنى لەگازى خەردەل پلان كەردووە كە ژەھرى دەمارى لى دروستبەكات.

- كۆريايى باكوور (۲۵۰) دووسەد و پەنجە تەن لە ژەھرى دەمارى لە كۆگەلگرتووە.

لەوانى تىرىش خەلک زۆر کەم دەزانن. وەك: تەسیویا، پاکستان، کۆریای خواروو، چین، قىتئام، ئەفغانىستان، کوبا، شیلی و خوارووی ئەفریقا.
ئەوانەى ئەمىرۆ کىمىاوی دەفرۆشن بازارپان زۆرگەرمە، بەتایبەتى بۆ رۆژھەلاتى ناوەراست.

ئیسرائیل لە سەرەتای ئەم مانگە دەستدەکات بە مەشق پیکردنى ھاوالاتیانى لە حەیفە بۆ خۆپاراستن لە ھێرشى گازى ژەھراوى.

دەنگۆى وا ھەيە کە چەکی کىمىاوی بايۆلۆگى بەکار بەھێنرى بەلایەنى کەم لە (١٦) شانزدە ولات کە مەملەتیان ھەيە لە نىواندا لەم دەسائەى رابردوو.

لەبەر ئەو ھۆیانە ئىستا لە جىئىف کۆبوونەوھەيە ھەيە لەسەر دانوستانى کۆنترۆلى چەك، و دەیانەوى لەسەر قەدەغەکردنى ھەلگرتنى چەکی کىمىاوی رىککەون.

دینتۆن: لەسەر ئەو ھەموو ماندوویوونەى ئىمە ھەردوولامان دەیکەين، بەرىتانیا ھاوکارە لەگەڵ پىشەسازى مەدەنى ئىمە و بەيەکەو لەکاردان لەگەڵ ولاتانى ترى بازارى ھاوبەشى ئەوروپى و ئەمەریکا، کەنەدا، یابان. بەلام ھىشتا بلابوونەوى روودەات.

عیراق ھىشتا پىداویستىبەکان بەدەستدینى لەکەرەستەى کىمىاوی و کەلۆپەلى بینای ئالۆز، بۆیە داوا دەکەين لە جىئىف کە ھەموو شتیک قەدەغە بکەیت... و زۆر بەجیدی پشتگیری دەکەين لە کونفرانسی چەك دامالین.

بە بیروباوەرى من دەبێ دانانى چەك بە ھەموو شیوەیەك قەدەغە بکەى و کۆنترۆلىکى توندوتیژی لەسەر بێت. بۆ ئەوێ بە دلئایى بتوانین بەرھەمھێنانى چەك رابگرین.

ھاریس: کە چەکی کىمىاوی بە تەواوى قەدەغە بکەى باشتەين رىگایە بۆ سەپاندنى سزا دژى سەدام حسیین لەلایەن ئەوروپای رۆژئاوا، بە کەمبوونەوھى بەرھەمى چەکی کىمىاوی. بەلام سەدام تائىستا توانیویەتى دژى ھەموو کردەوھەيە و لێپرسینەوھەيە وەلامىک بدۆزیتەو.

پرسیار: ئەگەر تۆ عیراقى بیت و بتەوى ئەم قەدەغەکردنەى رۆژئاوا بۆ ھەناردنى چەکی کىمىاوی دوور بھەیتەو، دەتەوى چى بکەى؟

رۆڭنسۆن: بەخۆت بیکەى زۆر ئاسانە چونکە چەند رینگایەکی تر ھەيە بۆ ئەو ھى
کیمیایەت دەستبەکەوئى، ئەگەر ریکەوت يە کێک نەیتوانى بیکرئى، ئەو ژەھرە کە
پتویستى پتئى ھەيە، لەوانەيە يە کێکى تر بتوانئت بیکرئت و بەرینگایەکی تر، ئەگەر
ھەر نا خۆت دەتوانى بیکرئى.

ھاریس: تۆ دەتەوئى ھەنگاوينک بگەرئییەو ە داو ە.

رۆڭنسۆن: بەئى.

ھاریس: بە تەواوئى ئەو ە روویداو ە، بەپتئى روونکردنەو ە مانگى دەستکرد، کە
پرۆگرامى گازى ژەھراوئى عیراق ئیستا مادەيەکی بنەرەتییە لە کارگەى چەکی کیمیایى
لە نزیک شارى فەلوجە، ئەو کارگەيە دەتوانئ بەشیکى زۆر لە ژەھرى دەمار
دروستبکات. و پاشەکەوتى بکا بۆ کاتى پتویست. تا لە دەرەو ە وولات ئەیکرئى.
کارگەى دوو ە لە سەلمان پاک بۆ لیکۆلینەو ە بۆ چەکی نوئى، ئیمە داواکارى نویمان
دیت و گومانمان لەو ەيە کە عیراق لەگەل دوو مادەى ژەھراوئى نوئى تاقى بکاتەو ە
(BZ و VX) ئەمەش شتیکى وەھمیە وەک نزیک بئت لە (LSD). لە سالانى
شەستەکان ئەمەریکایەکان ئەمەیان تاقیکردەو ە، کارگەرى ئەوئوى ھەيە کە لە
کاتى جەنگدا دوژمن لەناو ببات.

(VX) لەسەر ئاستى چەکی کیمیایىیە لە ئەمەریکا، چرپیەکی وەک رۆنى
ئامیرەکانى ھەيە کە لەوانەيە ژەھرى دەمارى راستەقینە بئت.

لە سالى ۱۹۸۴ جەنەرال (الرشید) پتشیەواى فەیلەقى سئیم بوو لە عیراق
ئیرانییەکانى بە میتشوو لە چواندن. و جاریشیدا، گوتى ئیمە زۆر بەختەو ەرىن مادەى
قەلاچۆکردنى زیندەو ە بەکار دئین بۆ لەناوبردنیان.

لە عیراق چەکی ژەھراوئى دەمار لە زیادبوئدایە کە ئیستا جەنەرال (الرشید)
باسى لەسەر ئەو ە کرد کە کارگەرى تەواوئى ھەيە بۆ قەلاچۆکردنى زیندەو ە لە
ھەموو دنیا. سامەر ە ھێزى چەکداربوونى ھەر بەرەو زیادبوونە کە پتویستە لە
جیھاندا حسابیکى بۆ بکرى.

ئەو جەنگەى رىڭاى كۆتايى نىيە

بە ھەشتا كەشتى جەنگى ناتۆ خۆى ئامادە كىرد بۆ بەرگىرى لە كەنداو.

لەو كاتەودى ناتۆ دروستبووە يەكەم جارە بە گەورەترىن ھىزى سەربازى ھەلەسن، بە تەنھا ئەو دوو ھاوپەيماە بچووكە ھولەنداو بەلجىكا شان بەشانى يەكتر بەدوو كەشتى بەدواى مەن دەگەرەن. ئەلمانىا كە ناوبانگىكى باشى نەبوو دوو كەشتى جەنگى زىادەى نارد بۆ دەرياي ناوەرەاست. ئەو كارەيان ئەنجامدا بۆ سەربەستى لە دەرياوانى و داينىكردنى يارمەتى وزە بۆ رۆژئاوا و بەرگىرى لە بازارگانەكانى دەريا بكنە، چونكە لەمەو پىش كورژاو و برىندارىان لى كەوتبۆو. ھەرچەندە ئەو ھەش رىسكىك بوو كە نزيك بوونەو لە كىشەيەك كە لەوانەيە لەم پرۆسەيەدا بكنەو نە ناو جەنگ.

ئىمپىريالىزمىش پىش بىست سالى (دوو عقد) لە گۆرەپانى نىو دەولەتى دۆراندبووى بەلام ئىستا دەرەخت كە ژياو تەو، تا چ رادەيەك بەھىزە.

شەرى كەنداو ھەوت سالى رەبەقى بەسەردا تىبەرى و بەردەوام بوو و زۆر چالاكانە بە گەرم و گورى جۆرەھا چەكى بۆ دەنيردا. لە سالى ھەشتەم كەشتى جەنگىيان بۆ كەنداو نارد بۆ ئەودى رىگە لە فراوانبوونى ئەو جەنگە بگرن و خۆشيان وەك ھىزىكى ياسايى جىھانى پىشانبدەن. وەك ئاگر كۆژىنەو ھەك بكنەو بەرچاو.

لە سالى ۱۹۷۹ راپەرپىنى گەلانى ئىران واى كىرد شاى ئىران ئەو ولاتە بەجىيلى،

لە خولەكى يەكەم دەرەكەوت ھىزى ئىمپىريالىزمى جىھانى شكستى ھىنا.

داخۆ باشتەر نەبوو ئەگەر ئىران لە ستراتىژىيەتى ئەمريكا و ناتۆ بىمايە و دەورىكى سەربازى رىكويىكى گىرنگى دەبوو بۆ كۆنترۆلى ناوچەى نەوت لە رۆژھەلاتى ناوەرەاست.

بەلام لە قۇناغى دوو ھەم ئەم پىرسىارە ھاتە ئارا، ئايا شۆرشى ئىسلامى بۆ رزىمى ئىمپىريالىزمى جىھانى بەسوودتر نەبوو لە شا كە لە ھەموو كات دلتەوا نەبوو.

لە ئەيلولى ۱۹۸۰ عىراق شەرى دژى ئىران داگىرساند، چەند مانگىك پىشتەر دژايەتى و تىسەرەواندن لە نىوانيان لە سنوورەكان دەستى پىنكردبوو، ھەريەك لەلايەن خۆيەو بەنگەوازى لە گەلى ولاتەكەى تر دەكرد بۆ راپەرپىن دژى رزىمەكەى و رووخاندنى.

ئامانجى عىراق ئەۋەبۇو ناۋچەى خوزستانى ئىران داگىرىكات، بە بۆچوۋنى عىراق ئەمە كارىكى ئاسان بو، چونكە دانىشتوانى ناۋچەكە غەربىن و دەيەۋى ئازادىيان بكا. ۹۰% نەۋتى ئىران لە خوزستان دەردەھىئىرى. ئىرانىش بەھۋى راپەرىنى گەل لە بارى سەربازىي لاۋاز بو و رژیىمى نوپى ئىرانىش لە نپو كۆمەلگای نپو دەۋلەتى بەردل نپىيە، ئەۋە بۆچوۋن و باۋەرى عىراق بو كە بە ئاسانى لەۋ گەمەيە سەركەۋتن بەدەست دىنىت و بەھەلە دۆخەكەى ھەلسەنگاندوبو كە گۋايە ئەفسەرەكانى ئىرانى پەنایان ھىناۋەتە بەر عىراق بۆ ئەۋەى لە عىراقەۋە ھەلسن و تۆلە بسىننەۋە.

رژیىمى عىراق چەند سالە دەنگىكى رادىكالى ھەيە لە جامەى غەربى، بەتايىبەتى لەسەر كىشەى فەلەستىن و ئەۋ ھاۋكارىيە گومانى كەردەۋى تېرورىستى لى دەكرى، بەلام لەم دۋايىيە چۈۋە ناۋ باۋەشى رۆژئاۋاۋە، يەكەم پشتگىرى لەلايەن فەرەنسا بو كە وايكرد رژیىمى عىراق دەۋرى سەركردايەتى ۋەدەست بىنى و ھەۋلىدا چەكى مۆدېرنى بۆ بىئىرى.

سعودىيە و ئەردەن و ولاتانى كەنداۋ پشتگىرى عىراقىيان كەرد بۆ ھىرشى سەربازى بۆ سەر ئىران، لە يەكەم قۇناغى شەر دەرکەۋت كە سەركەۋتنىكى ۋا بەدەست نايەنن ۋەك كە خۇيان بۆى چۈۋوبون.

ھىزەكانى عىراق بە پانايى ۲۰ تا ۱۰كم و دريژايى ۶۰۰كم چۈنە ناۋ خاكى ئىران و چەند شارىكى گىرنگى ئىرانىيان داگىركەد ۋەك عەبادان، بەلام ئىران توانى لە مانگى تشرىنى يەكەمى ۱۹۸۰ بەرەيەكى بەھىز بچەسپىنى و ئەۋ ناۋچانەى لپى داگىركرابوۋ جارىكى تر ۋەريانبگرىتەۋە. و ئامانجىيان ئەۋەبۇو نەك تەنھا دۋژمن لە ناۋ خاكى ئىران ۋەدەرنىن بەلگۈ بەرۋوخانى رژیىمى عىراقى خوانەناس جەنگ كۆتايى بى، لە مانگى حوزەيرانى ۱۹۸۲ ئىران توانى خاكى خۆى تاسەر سنور ھەموۋى بخاتەۋە ژىر كۆنترۆلى خۆى و شەرى خستە ناۋ خاكى عىراق و بەرەۋ بەغداى پايتەخت پىشەرەۋى دەكرد.

رژیىمى عىراق تىنگەيشتىبۇو كە لە يەكەم ھىرش شىكستى بەسەرھاتوۋە لەم جەنگە. بەلام كار لەكار ترازابوۋ و تەنھا ئەۋەى لەبەرچاۋ بو كە توۋشى شەرىكى دريژخايەن بوۋە.

لهبەرئەوه عێراق له ناخەوه ئامادهبوو له مانگی تشرینی دووهمی ١٩٨١ کۆتایی به جەنگ بێنی و شەڕ رابگری- بهلام سەرکەوتنی نههینا، لهبەرئەوهی فوندامینتالیستی ئێرانی مەکوڕبوون لهسەر بەردهوامی جەنگ و جەنگ رانهگرن هەتا رووخانی رژیمی بهغدا و سەرکەوتنی شوێشی ئیسلامی شیعه وهدهست نههین.

لهباری سەربازییهوه وهك گهمهی شەترەنج وابوو لهبەر ئەوهی ئێران سی ئەوهندە عێراق دانیشتووای هه‌بوو، بهلام له باره‌ی چهك و ته‌كنه‌لوجیای عێراقه‌وه ته‌رازووه‌كه وای لی هاتبوو هه‌ردوولا هاوسه‌نگ بن.

لهبەر ئەوهی هه‌ردوولا به‌ردهوام خه‌لكیان بۆ سەربازی بانگ ده‌کرد وایكرد ئەو جەنگه‌ چه‌ند سالێك گه‌رم بێت.

چەك لە شەيتانەوه بۆ ئىيليس

له مانگی تشرینی دووهمی ۱۹۸۶ شتیکی زوړ سهیر له میدیای جیهانی بلاوېووه، خودی تهمریکا چهک و کهلوپه لی جهنگ بو ئیران دهنیری! و بو ئیسرائیلش دهنیری، که گوايه دوژمنی دلی فوندامینتالیست و بهم ریگایه خزمهت دهکړین. ته مهش قوزتنه وهیه کی قبولئکړا و نییه، ته مه چه بیرکړدنه وهیه که. ئیمه نازانین و که سیش ته وه له بیر ناکات چون وابل او بوه- ته گهر ته وه له بیر کړدن نه بی که واته ده بی نفاق بت.

پیش سی سال ئیران سەر شیتانه ئاشکرای کرد که ده توانی به دریتی روونی بکاتهوه، چون نه وه که رویشکه روئی، بۆ نمونه له ۱۹۸۳/۱۱/۲۳ له (FAZ) دیاریو چون چه کی ئه مریکی گه یشته تاران، نوینه ره که شی ئیسرائیل بوو، ئیمه له سهر نه وه لیکۆلینه وه ده کهین که ئیران په یوه ندیداره به چه ک و که له یه لی ئه مریکی.

حکومەتی ئێران لە سەردەمی شا محمد پەهلەوی لە حەفتاکان چەکیکی زۆری لە ئەمریکا کڕی کە نرخەکەی حەقدە ملیار دۆلار بوو. ئەگەرچی ئەمریکا ئابڵوقەی هەناردنی چەکی لەسەر ئێران دانابوو لەسەر ئەوەش سالانە بەسەدەها ملیۆن دۆلار

وینە ی ژماره (۱۸)

چەك و كەلپەلی سوپایی دەچوو بۆ ئێران. (FAZ) رایگەیانە كە چۆن ئەمە روودەدات، ئەمریکا چەك دەنێری بۆ هاوێپمانانی وەك ئیسرائیل و كۆریای خواروو. لەوێوە بەنەپتیی و بە ئاگاداری ئەمریکا دەفرۆشێتە ئێران.

ئەو حالەتە لە ساڵی ۱۹۸۱ زۆر روون و ئاشكرا دیاربوو كە فڕۆكەیهكی ئیسرائیل لە خاکی سۆڤیەت كەوتە خوارووە و (۳۶) تەن كەلپەلی تەقەمەنی لە بەرھەمی ئەمریکا باركردبوو و بۆ ئێران دەچوو. پێشەكی ئەمە جینگای سەرسۆرمانە كە فوندامێنتالیستی تاران ئیسرائیل بە دوژمنی گەورە و شەیتانی دادەنێ و ئیسرائیلیش هەڵدەدات عێراق و لوبنان قەڵاچۆبكا، هەر ئەم ئیسرائیلەیه كە بەلێنی داوە كە هەر ولاتێك یا حكومەتێك چەكی روژئاوایی بۆ ولاتانی عەرەبی بنێری، بەردەوام دەكەوێتە ژێر هەپەشە ئیسرائیل. فوندامێنتالیستی شیعی ئێران گواپە دەیانەوێ ئیسرائیل لەناو بێن.

مەگەر هەر حكومەتی ئیسرائیل نەبوو كە حاشای دەكرد كە بەهیچ جۆرێك چەكی بۆ ئێران نەناردوو و لە داھاتووش نایێتێری.

مەگەر هەر رژیمی خومەینی نەبوو دەبوت هەناردنی چەك لەلایەن ئیسرائیلەووە پروپاگەندەكی هیچ و پووجە، كە زایۆنیزی دوژمنی ئیسلام ئەم پروپاگەندەیه بلاو دەكاتەووە دەیانەوێ رێگا لە شوێشی ئیسلامی بگرن. ئایا كەس باوەڕ دەكا بەو گوتارانە كەچی دەڵێ.

وینهی ژمار (۱۹)

کەس رینگای نییه سەرکەوتن بە دەست بیین

له راستیدا پالتەریکی
گرنگە کە ئەمریکا و ئیسرائیل
هەول دەدەن بە خێرای چەک و
تفاق لە سەرەتای جەنگەوه
بگهیەننە ئێران، عێراق لەوانەبوو
بتوانیت بە خێرای سەرکەوتن
بە دەست بیێ. لەسەر دەمی
شاهەش ئێران هەموو چەکیکی
له رۆژئاواوه بۆ دهات له پیش
هەموویانەوهش له ئەمریکا و
بەرگریشی لی دەکرد بۆ ئەوهی
پتووستی بههینانی چەکیش بێت.

بەلام چاره‌نووسی رژیمی خۆمه‌ینی له چەند هەفته‌یه‌ك یاخود چەند مانگیك
دەردەكەوت. یەكەم عێراق هەلۆستێکی به‌هیزی له كەنداو پێشاندا بەلام به‌پیی
ئاره‌زووشیان نه‌بوو.

دووه‌م به‌لێنیدا كە ئەمه‌ شەڕیکی دوورودرێژه، بەلام شەڕ له‌نیوان برایانی
موسڵمان به‌دۆزان له‌ قەڵەم دەدرا.

بۆچوونیکی ترسانا که به‌ئاشکرا ده‌لی: باشه ئیسرائیل حەقی به‌سەر ئەو شەڕه
نییه‌ ئەگەر هەتا زەمانیکی دوور و درێژیش هەر به‌رده‌وام بێ، بەلام هیوای گەلیکی
بچکۆله‌یه که هەردەم له‌ مه‌ترسیدایه.

(رۆژنامه‌ی یه‌هودی حەفتانه له ۱۹۸۶/۱۲/۵)

لەوانەییە ئیسرائیل بە تەنھا لە مەترسیدا نەبێ، بەلکو هەموو ناتۆ (NATO) لەژێر ھەردەشەییە، کە لەسەر ئەو ئامانجە رێککەوتوون کە ئەو جەنگە کۆتایی نەیت، چونکە کۆتاییەکی لەبەرژووەندیان نییە. ھەر کاتیەک ئێران یاخود عێراق بتوانێ چەک بەدەستەو بەگری، دەتوانن پێشەکی پارەکی بدەن.

ھەتا بکری چەک بۆ ھەردوولا بنێرن، بەلام دەبێ ئاگادارین ئەگەر ھەرلایەک لەم شەڕە لە ھێرشێک سەرکەوتنی بەدەستھێنا بەواتا شەڕ کۆتایی ھات، دەبێ ئاگاداری ھاوسەنگی ھێزی ھەردوولا بن و بەرێگای زانیاری مانگی دەستکرد.

لەھیچ کاتیەک ئەو جۆرە شەڕ لەنیوان دوو ولاتی جیھانی سییەم رووینەداوە، وقەت شەڕ ئەوەندەش درێژە نەبووە و ئەوەندە چەکەش بەکارنەھاتووە. لە ھیچ سەردەمیەک نەبووە کە ولاتانی زلھێز ئەم بازرگانییە لەسەر حیسابی دوو ولات بکەن. قەت نەبووە ھەردوولایەنیش رکاھەری یەکتەری بکەن لە توانای پارەدان بۆ چەک بە خۆشی و ئاسانی لە سالانی جەنگ.

عێراق لە سەرەتای جەنگەو (۲۱۰) ملیارد مارکی ئەلمانی کە دەکاتە نزیکەی (۱۳۰) ملیار دۆلاری ئەمریکی خەرج کردووە- بۆ پێداویستی جەنگ.

ئێرانیش (۴۷۰) ملیار مارکی ئەلمانی کە دەکاتە نزیکەی (۲۸۰) ملیار دۆلاری ئەمریکی بۆ ھەمان مەبەست خەرجکردووە.

ئەو جەنگە بەردەوامی نیوان دوو ولاتی دراوسی کاریگەری کردووە سەر بارودۆخی ولاتانی رۆژئاوا و رۆژھەلات.

ئێمە لەو ناکوکییە راھاتووین، کە ناتۆ (Nato) خۆراکەکی دەدات و لایەنەکی دیش سۆڤیئە پشتی دەگری. ھەروەھا لە جەنگی عێراق و ئێران یەکیستی سۆڤیئە چەک بەھەردوولا دەدات.

لەبارەی سەربازییەو ھیچ گرنگییەکی پێشان نادات، بەلکو ھەر لایەک سەرکەوێت تەنھا لە قازانجی گەلەکی ئەو لایەنە کە لە جەنگ سەردەکەوی. وەک بۆ ئێمە بێرمانەو. شەری کەنداو ئایدۆلۆژی پرۆپاگەندە سەرمایەداری دەخاتە بەرچاو، کە

هېڙى تېمپريالېستى دهيوئ واپيشانى مروځايه تى بدات كه دژايه تيه كي توندوتيزو فاناتيک له نيوان ټو گه لانه ههيه، كه نيوه شيان زياتر شارستانين (حضاري).

له بهر ټو هوى كهس بهر پرس نيه له كوشتاره ي له نارادايه تنه ها ټو دوو لايه نه ي كه جهنگ له گهل يه كترى ده كن. ټو گه لانه ي له جيهانى سيپه م كه كوڼو نى (مستعمرة) بوون سهر به خو ييمان بو به جى هيشتبوون و هه ناردنى بهر هه مى چك و تفاقى جهنگ بو شهر ي كندهاو هيج تاوان نيه، بهلكو له ناو دلئى تابوورى ميلله ته كه ده توانئ له شوينئ كار كردن خه لكى كى زور خهريكى په رسه ندنى تابوورى بكا له ولا تانى پيشه سازيدا. وبهره مه ينانى چك پيويست ناكا شهر م بكا، له كاتيك كا كه خوارووى كندهاو ټو فانتيكه ئيسلام ييانه به بئ وپژدانى ټو منداله هه ژارانه دهنيرن وهك سووته مه نى شهر يان پئ گهر م ده كه ن.

بازرگاني كوشتار له كندهاو

كندهاو لهو ټانه بازار يكي گهر م و به قازانجه بو چك فروشتن، زياتر له په نجا ولا ت به شدار يده كات و له ناوياندا (۱۰) ده ولا تى سوشيا لېستى به شداره، كه به كومه لئى زور چك دهنيرن:

۱- نيوى ټه وانه ي چك دهنيرن ريگايان ههيه چك بو هه ردوو لايه نى شهر كهر بنيرن.

۲- هه ريهك له عيراق و ئيران له سه ريانه سالانه (۱۲) مليار دو لار خه رجى جهنگ بدن. كه ده كاته تيكر اى داهاتى نه ته وه يى ولا تيكى وهك سوريا، به لام له ژيره و هوى خه رجى سوپا ي ټه لمانيا ي يه كگرتووه له ساليكدا.

۳- خه رجى ټو چه كانه له بازرگاني نهوت ده دريت، عيراق ريگاي ههيه له پار هى ولا تانى كندها و يش خه رج بكات، شهر ي نيوان عيراق و ئيران بازار ي نهوت ده خاته ته نگو چه له مه.

عیراق دەتوانی بەشیکی زۆر چەك بەریگای رەسمی و ناشكرا بە دەست یینی لەپیش
هەمووان لە سۆقیەت و فەرەنسا یاخود لە میسر (كە پشتگیری عیراق دەكەن).

لەو كاتەى كە ئیран پاش رووخانى شا ئابلقەى خراوەتەسەر لەلایەن ئەمەریكا،
ئیران تەنها بەریگای بازاری رەش (قاچاغ) دەیتوانی چەكى پینوێست بکری.
٤- ئەگەر هەناردنی چەك بەرەسمی لە زۆربەى ئەو ولاتانە رابگیرایە، ئەو شەره زۆر
بەزەحمەت دەیتوانی بەرەوام بیّت.

ئەو كاتەى كە ئەمەریكا داواى لە ئەنجومەنى ئاسایش كرد ئابلقەى چەك بختە
سەر ئیран، بەبیروپاى (رۆژنامەى فرانكفۆرتى گشتى) كە رۆژنامەىەكى ئەلمانىیە،
ئەوانە چۆن دەتوانن ئاگر بكوژێننەو، كە تاراڤەىەكى زۆر خۆیان بەشداری كردووه لە
ئاگر هەڵكردنەكە!؟.

٥- بە هەموو هێزێانەو خەریكى ئاگرکردنەو، ناتۆ پینوێستە لەسەرى مینە
ئیتالییەكان لەكار بڤا، فەرەنسا و ئەلمانیا بەیەكەو كەشتیەكى جەنگی ئەمەریكان
تێكدا. لەو كاتەدا هێرشى (نەگەرەنەو تا مردن) لەم شەره دەستپێكرد.
بۆ نمونە دەبێ هەندێك لە ناردنەكانى چەك بۆ شەره بخرێتە ناو لیست بۆ ناو
زەدكردنى بە رێگای رەسمی و بەلام بەریگای نەینى دەنێردرێت.

لەوانەیه بەرتیل وەربگیرئ

فەرەنسا سییەمین ولات بوو لە جیهان لە ناردنی چەك بۆ دەرەوى ولات، بەلام
دواى ئینگلتەرا كەوتە زنجیرەى چوارەم. لە سالى ١٩٨٦ لە ٤٠٪ چەكەكانى نزیکەى
بە نرخى (٣,٥) سى میلیارونىو دۆلار هەناردە شەرى كەنداو، لە پێشەو عیراق كە
سى یەكى (٣/١) چەكەكانى لە فەرەنسا هینابوو.

فەرەنسا هەر لە هاوینى سالى ١٩٨٠ ئابلقەى چەكى لەسەر ئیран دانابوو-
كەچى فەرەنسا لە سالانى ١٩٨٣-١٩٨٦ دەرگایەكى بچووكى كردەو كە ئیран
توانى (٥٠٠٠٠٠) پینچ سەد هەزار گوللە تۆپ لە كالیبەى (١٠٠-٢٠٣) ملم و

(۱۲۰۰۰۰) سەدۋىيىست ھەزار كەلۈپەلى تەقەمەنى بەنرخى نىزىكەى (۷۹۰) مىليۇن
فرەنكى فرەنسى بىكرى كە بەرامبەر (۱۵۸) مىليۇن دۆلار بوو.

مىتران كە سەرۋكى فرەنسا بوو خۇى ئاگادارى ئەو بازىرگانيىە بوو و پارتى
سۆشپال دىموكرات كە مىترانىش سەر بەو پارتە بوو، نىزىكەى (۲,۵ تا ۳) مىليۇن
فرەنكى كرى ۋەرگرت. لە ۱۹۸۶/۲/۲۸ رۆژنامەنۋوس (داينل جۈيىرت) لە رۆژنامەى
(لا پرىسە دى لامانشى) بەلگەنامەىەكى بىلۈكردەوہ لەسەر باركردى چەك لە
بەندەرى كىربورگ لەناو بەشى باركردى كەشتى نىكۆلا، لەژىر ئالائى باھاماس، كە
بارەكەش بۆ ئىران دەچوو.

بە ماوہىەكى كەم پىش ئەوہى ھەلپژاردن لەم ولاتە دەستپىبكات، ۋەزىرى بەرگرى
كە لە پارتى سۆشپال بوو و ناوى كىلى بوو، داواىەكى دژى بەرپۆەبەرى كارگەى
لوكارى تۆمار كرد.

لەسەرەتائى مانگى تشرىنى دووہم ۱۹۸۷ فىگارۆ كە سەر بەپارتى پارىژگاران
بوو، نەينى پشكىنى ۋەزارەتى بەرگرى بىلۈكردەوہ و خستىيەپروو- پاشان حكومەتى
فرەنسا رىگايدا بە ھەناردنى چەك بۆ ولاتانى: يۈگۆسلاڧيا، پورتوگال، پاكستان،
ئەكوادۆر.

بەلاى كەمى پورتوگال ئەو نارىجۆكانە دروستدەكات، ئەكوادۆرىش كەموكورى
ھەيە لەم نارىجۆكانە بۆ تەقاندن.

لە راپۆرتەكەدا ھاتوۋە كە بەشىك لەسەر ژماركردى سۈپەرماركىتى فرەنسى لە
سالانى ۱۹۸۵-۱۹۸۶ دەرەكەوت كە ئەم جۆرە تەقەمەنىيائە بەكارھاتىبون. كە
نىزىكەى بابى (۱۰۰) مىليۇن فرەنكى فرەنسى بوو كە بەرامبەر بوو بە نىزىكەى (۲۰)
مىليۇن دۆلار.

كە پىناو (وسىطى) ئىرانى و ئىتالى لەم بازىرگانيىە ۋەريان گرتبوو، كارگەى
لوكارى توانى قەبارەى ئالوگۆركردنى دوو ئەوہندەى تر گەورە بكات.

(جان فرانکو دویۆز) كه له ژووری پېشەوهدی وهزیری بهرگری سۆشیالیستی كه ناوی هیترو بوو دانەنیشیت. ئەم پیاوه (جان) کلیلی ئەم کردەوه ئاپرووبەرەبوو. هەر ئەووبوو پرسیاری له جەنەرالی ئاسایش کرد كه ئەو چەكانە له کۆی ماونەتەوه. تێبینی لەسەر دای: (ئایا جەنابت لێم تێدەگا؟). لوکاری پارەدی سندوقی پارتي سۆشیالیست دەخوات، بەرپۆبەری کارگەیی لوکاری (فالكۆز) ئەو قسانەیی بەدرۆ له قەلەمدا، بەلام فالكۆز له هەمان کاتدا ئەمینداری سندوقی سۆشیالیست بوو له پارتي (هیرنۆ).

میتراڤ له ۱۹۸۴/۵/۲۱ ئاگاداری ئەو بازرگانیهیی چەکی به ئەدمیرال (لاکۆستا) گوتبوو كه ئەو کات بەرپۆبەری هێزی ئاسمان بوو، ئەمڕۆش قوربانی ئەم سکاندالەیه (فضیحه)یه كه سەرۆك میتراڤ پێی گوتوووە بنێره لای هیرنۆ.

ئیتالیا مینهکانی خۆی لادەبات

ئیتالیا ولاتیكه لهباری پېشەسازی چەكەوه تازه پینگەشیستوو به بهراورد لهگەڵ ولاتانی دیکه.

له (۳۰۰) سئ سەد کارگه (۸۵۰۰۰ تا ۱۰۰۰۰۰) کرێکار کاردەکەن. بهرهممی سالانەیی (۹،۵) ملیار لیرهیی ئیتالیهی كه دەکاته نزیکەیی (۵۰) ملیۆن دۆلار. و چارەگێنکی بهرهممی ئەو پېشەسازییه بۆ دەرەوه دەنێری. تەنها له سالانی ۱۹۸۵-۱۹۸۶ له ۴۰٪ بهرزبووەتەوه، له لیستی جیهانی ئیتالیا شەشەم ولاتە له هەناردنی چەك.

(CNR) کانیری ناڤالی روینیتنی كه کارگهیهكه سەر به سەرمايه‌داره‌کانی ولاتی ئیتالیا، له سالێ ۱۹۸۰ داواکارییه‌کی له‌لایهن عیراقه‌وه پێدەگات كه چوار کەشتی گه‌وره و هەندێک کەشتی جەنگی به‌ نرخێ (۱،۶) یەك ملیارو شەش سەد هەزار دۆلار بۆی دروستبکەن، ئەو کەشتیانه له‌وپه‌رێ چە‌ک‌داریی پېشکە‌وتوو بێ، بەلام

هېشتا رهوانه نه کراون. هه ناردنی
چه کی ئیتالی بۆ دهرهوه له سالی
۱۹۴۱ له ژیری نهینی
سهربازییه وهیه.

هه ناردنی چهك بۆ دهرهوه
په یوهندی به لیژنه یهك ههیه كه
پیکهاتووه له نوینهری
په یوهندییه کانی دهرهوه و بهرگری
له بازرگانی دهرهوه و نهینی
پیشه سازی- لهو روژهی كه
گه یشته دهستیان، پیویسته ئه
ولاته له ماوهی شهست روژ
رهزامهندی له سهه هه ناردنی
دهربكات.

بهرام بهر چهند ولاتیکی وهك
لیبیا و سوریا قه دهغهیه چهکیان
پی بدری. و رینوینی سیاسی وایه
كه نه نیردری بۆ سههركرده کانی
شهیری كه نندارو.

له سالی ۱۹۸۶ دواي ئه وهی
هه ندیک سکاندال (کرده وهی
ئابروویهر) ئاشکرا بوو به شیک لهو
هه ناردنهی قه دهغه کرابوو له سههیری
لاکهوت.

وینهی ژماره (۲۰)

لهسهرهتای مانگی ئۆکتۆبەر (تشرینی یهكهم) سێ ئەندازیاری ئیتالی که له عیراق له وێستگهی کارهبا کاریان دهکرد، لهلایهن گهریلاکانی کورددهوه دهستگیرکران و لهگهڵ خۆیان بردیان. داواکاری کوردهکان ئهوهبوو که ئیتالیا دهبێ یارمهتیهکی مرۆفانهی کورد بدات و دهستههڵگری له ناردنی چەك بۆ رژیمی عیراق.

سهروك وهزیرانی ئیتالیا داوای کرد که راگهیاندن لهم بارهیهوه بێدهنگ بیت، ئهگهرچی كهشتیهكان ههشتا ههر له ئیتالیا بوون و رهوانهی عیراق نهكرابوون، بهلام دهزگای بهرهممی گازی دهمار دهتوانین بڵێن رهوانهی عیراق دهكری.

له ههمان كات لیبوردنی گشتی دهچوو بۆ ئهوه كهسانهی بهرپرسیارن له ئهجمادانی ئهوه كارهو سزا نادرێن و بووردراون- لهلایهن سهدام-هوه.

لهنیوان سالی ۱۹۷۸ تا ۱۹۸۳ ئیتالیا بهبهری (۴۱۰) ملیۆن دۆلار چهکی بۆ عیراق ههنارد (كه عیراق له ههموو جیهان بهبهری (۱۷) ملیار دۆلار چهکی كریبوو. ئیتالیا چهك بۆ ئێرانیش دهنێری، ماوهیهکی زۆره ئیتالیا دهركای بۆ ئێران كردۆتهوه. له شەشی ئەیلوول دادگای ئیتالی (۴۶) فهرمانی دهستگیرکردن (أمر قبضی) دهركرد، داوای ئهوهی كهشتیهکی لوبنانی له بهندهری باریی ئیتالیا دهستی بهسهر چهك و دهرفمانی بۆ هۆشكردن داگرت، لهو كاتهی هێزی دهرفمانی ئیتالیا نهیدهتوانی له كهنداو ئهوه ههموو مینهانی ناو رووبارهكان لاببات. چونكه ئهوهنده زۆری ههنارد بووه ئێران له سالی رابردوو ۳۰۰۰۰ سێ ههزار مینی زێی بهریگای نیجیریا و سوریا گهیشتهبووه ئێران.

كارگهی فاسالی میتال میكانیا له شاری بریسیكیا دوو ملیۆن مینی ناوی ئامادهكردبوو بۆ ئێرانی بنێری. ئهوه كارگهیهش سهر به كارگهكانی بیرولتی و فیات بوو. بهرپۆهبهری كارگهكه ئهوهی به پیلانیك دانا لهسهر ئهوه ولاته، كه كریارهكان ههست به دوژمنایهتی بكهن، مافیاش دهستی ههبوو لهم بازرگانیه، پێشتریش بهنهیانی و بهبۆ ماندوو بوون چاوساغی بهكارهاتوویان له خوارووی ئهفریقا دهست دهكهوت.

بۆ ئەو پال پېۋەنان و نېۋەندى و بەرتىلدانە دەبوايە ۱۰% تا ۲۰% زىادە بىخىتە سەر نىرخى چەكەكان.

ئەمىرۇ بە رىگاي ئىسرائىل و سەنگافورە توانىيان چەك بگەيەننە ئىران. لە كۆتايى سالى ۱۹۸۶ پەرلەمانى ئىتالى گىتوگوى لەسەر ئەم پال پېۋەنانەى چەك كىرد. چەكى ئەمىرىكىش بەكەشتى دانىماركى بەناو بەندەرى تالامۆنىي ئىتالى بۆ تۆسكانا لەۋىۋەش بۆ ئىران دەچوو.

لە ۹/۲۴ گويىسپى لويىس لەسەر سنورى سويسرا لەگەل پىاۋىكى ئەندەنۋوسى بە (۱۰) دە مىليۇن ماركى ئەلمانى (كە دەكاتە نىزىكەى (۷) حەوت مىليۇن دۆلار) گىران، دەنگۆ وابو كە ئەو پارەيە بەشېكە بۆ پارەدانى چەكى ئەمىرىكى. لويىس ئەۋەى بە دژە ۋەستانىك لە قەلەمدا و زانىارى زىاتىرىدا لەسەر پال پېۋەنانى ھەناردنى چەك.

فۇست تەقە دژى فۇست دەكا^(۱)

لە نەمسا (۱۸۵) كارگى چەك ھەيە لەگەل (۲۰۰۰) بىست ھەزار كرىكار كە كارى تىيادەكەن. قسەكەرى ۋەزارەتى بەرگرى روونى كىردەۋە، ئەگەر ۋلاتىكى بىلايەنى بچووك بلى بەلى بۆ سوپا، پىۋىستە ئەۋىش بلى بۆ بەرھەمى چەك.

ئەگەر ئەو بلى بەلى بۆ بەرھەمى چەك، پىۋىستە ئەۋىش بلى بەلى بۆ ھەناردنى چەك. پىۋىستى خۇيان زۆر بچووكترە بەرامبەر ئەو تىچۋونە گەۋرە پەرەسەندۋە.

بەلام گۇفارى (پروڧىل)ى قىيەنا باسى شىتىكى تىرى كىرد كە لە گۇفارى (دىرشيگلى) ئەلمانى ۋەرگرتىۋو: درەنگ گەيشتنى بازارى چەكى جىھانى گەۋرە كەۋتە دەست دىكتاتورى قىزەۋەن، كە لەگەل ئەۋەش ۋلاتە پىشاسازىيەكان باشترە پىشانى نەدەن بەلكو لەنېۋەندايەتى بازارگانى خزمەتتىكى تالايان پىشكەشكىرد.

۱- فۇست كارگەيەكى نەمساۋىيە چەك بە عىراق و ئىران دەفرۆشى و ھەردوۋلا بەم چەكە لەگەل يەكتر لە شەردان. (لەبەرئەۋەى ئەدرەسى سەرەۋە وايە).

كالاموس باربيى نازىيىكى تاوانبار بوو كه دهميك بوو له پۇلىشيا خەريكى
سيخورى بوو.

له سالى ۱۹۸۴ كارگەي نۇريىكوم كه لقيكه له ئەلپينهى فۇست. كه سەر به
دەولەتە گريپەستىكى ئىمزاكرد لەسەر ئەوئى كه (۲۰۰) دووسەد كانۇن لەگەل ئەم
گوللە تۇپانەى ماوئى (۴۰) كم دەروا پيويستە بەرەسمى ئەم كانۇنانە بگاتە لىبىيا.
له يەكەم زانىارى دەرکەوت ئەم كانۇنانە بۇ ئىران، كه بالئۆزى نەمسا له (نەسینا)
بروسكەيەكى لىدا كه ناوى (هيرييرت ئاوى) بوو بۇ نووسینگەى دەرەوئى قىيەنا.
داوى حەفتەيەك له ۱۹۸۵/۷/۱۱ ئەو پياوئە مرد. دەرکەوت هۆى مردنەكەى
خواردنەوئى (پەرداخىك كۆكتايل)ە، دلئى لەلیدان كەوت.

لەسەرەتای سالى ۱۹۸۶ گۇفارى (شەرباستا) ئاشكراى كرد كه له بەندەرى
يوكوسلافييا (۴۰) كانۇن دۇزرايەوئە لەگەل مەرج و تايبەتمەندى ئىرانى.

ئەو كارگەيە ئەو رووداوى بەدرۆخستەوئە بەلام حكومەتى نەمساوى كاردانەوئەيەكى
توورەى پيشاندا و وەزىرى ناوخۆ ئەو كارەى بە خيانەتییكى گەورە له قەلەمدا.

له ولاتىيىكى بىلایەنى وەك نەمسا كه هەناردنى چەكى بۇ هەردوولایەنى شەپ
قەدەغە كەردبوو، ئەو بازرگانىيە راگىرا، پاش ئەو (۱۴۰) سەدو چل كانۇن گەيشتە
ئىران، له ناوەرەستى مانگى تەمووزەوئە پيىنج كاربەدەستى ئەو كارگەيە كەوتنە
زىندان. له مانگى ئەيلول بەرپۆبەرى كارگەى (نۇريىكوم)يش گىرا. له كاتى پشكىنىنى
كارگەكە تەلگرافىك دۇزرايەوئە كه له ئىرانەوئە هاتبوو و ئىنزاريان كەردبوون له
دواكەوتنى هەناردنى كەلوپەلى (رېكخەرى تەلى گەرمى ئەلكترۆنى - تنظيم سلك
حراتق الكتروني).

بازرگانى ئەوكانۇنە تاسالى ۱۹۸۸ بەردەوام دەبى، كەدەبى (۳۰۰) سى سەد
كانۇنى تر بەنرخى (۲،۳) دوومىليارو سى سەد هەزار مارك بۆيان بنيرن.
كانۇنى فۇست بەتەنھا خزمەتى ئىران ناكات، بەلكو لەوشەپەرى كەنداو فۇست
دەفرۆشیتە عىراقىش، ئەردەن بەرەسمى داواى كەردبوو.

خەلاتى نۆبل بۇناشتى - چەك بۆشەر

بەرپۆبەر (كارل بېرگ) لە پېشەسازى نۆبل لەو ماوھىە دانى بەوھادانا، كە دوو سەرمایەدارى خاوەن كارگەى لقىي تووشى كېشە بووینە لە قاچاخچىيەتى بە بازارگانى چەكى جەنگ. لە سالى ۱۹۸۳ ئەو بازارگانىيە دەستپېيىكرد لە نيوان نۆبل ديامېنت و ئىران.

لقىكى كارگەى (بۆفۆرس - نۆبل) ھەلسا بە دروستکردنى كارگەيەكى تەقەمەنى لە بىبابانى نيوان شىراز و ئەسفەھان. شارەزايانى تەكنىكى ئەمىرىكى بە پاسەپۇرتى ئەلمانى بەشدارىيان تياكردبوو. ھەناردنى چەكى جەنگ لەلایەن دەولەتى سويد بە باوەرپىكى تەواو قەدەغەكراوو، بەلام دەكرى لە ھەندى حالتى ساز ريگای پى بدرى.

لە سالى ۱۹۸۴ تا ۱۹۸۶ بە ريگای يوگوسلافييا (۲۰۰) ياخود زياتر لە ۳۰۰ تەن لە مادەى (ناسفە) گەيشتە ئىران (۷۰) ھەفتا رۆكىتى دژە ئاسمانى لەجياتى ئەوھى بنىردرېتە سەنگافور گەيشتە بەحرین و دوپەى، لەوانەشە كە تەقەمەنىش ھەناردرايى بۆ ئىران. و تىكراي ئەو بازارگانىيە برى (۲۰۰) دووسەد ملیون ماركى پىويستە كە دەكاتە ۱۴۰ ملیون دۆلار.

ئەو داواكارىيەش بە رىككەوتنىكى نھىنى لەگەل بەرھەمھىنى جىھانى جىبەجى بكرى، كە لەوانە: بەلجىكا، نەمسا، فېنلاندا، ھۆلەندا، كارگەكانى خوارووى ئەفرىقىا ھەروەھا كارگەى ديامېنت نۆبل لە ئەلمانيا و كۆكردنەوھى لە كۆگای گشتى برىمن و ھەناردنى بەريگای بەندەرى برىمن (برىمن شارىكى بەندەرە لە ئەلمانيا) تا دەگاتە بەندەر عەباس لە ئىران، بەلام بەرپەسى دەبوايە بچىتە كىنيا كە ولاتىكى ئەفرىقىيە.

رىكخراوى ناشتى سويد لە مانگى مايسى سالى ۱۹۸۴ داوايەكى دژى نۆبل تۆمار كردو واىكرد دەوربىيىنى لە پشكەين، لەو ماوھىە حكومەتى سويدى ھەلسا بە توندوتىژى و رىگرتن لە ھەناردنى چەك و داواى لایەنگىرى ئەو ولاتەى كرد كە چەكى بۆ دەچى. و رىگا نەدەن ھەريەك لە خۆيەوھە چەك بنىرى و ھەر ولاتىك سەريچى بكاو چەك بنىرى قەدەغە بكرى و سزاش بدرى.

مەشق پیکردنی فرۆکەوانان کە برازیل ریڭای پیدراوه بۆ عیراقی دروستبکات. تەنھا بۆمبى ناپالم عیراق داواى دەکا بەلام میسر ئەو داواىه رەت دەکاتەوه.

ئیسپانیا سوود وەرگره (مستفید)

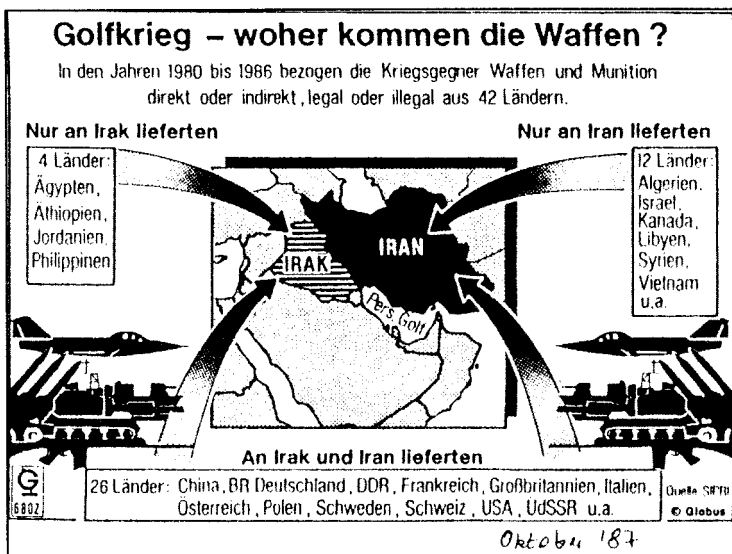
کارگەکانی ئیسپانیا لە سالی ۱۹۸۳ بایى (۲۸۰) دووسەدو هەشتا ملیۆن دۆلار چەکیان بۆ ئیتران هەناردوو.

لە سالی ۱۹۸۴-۱۹۸۵ لە بەندەری بەرشەلۆنە (۹۲۰۰) نۆ هەزار و دووسەد تەن چەک بارکراو. لە شەش مانگی یەکەمى سالی ۱۹۸۷ نزیکەى (۵۸۸۳) تەنى تەبارکراو. ئەگەرچی حکومەتى ئیسپانیا ریڭای هەناردنى چەکی پى نەدابوو، بەلام بازرگانانى چەک هەردەم دەیانتوانى کەلوپەلەکانیان لە ژێر چاودێرى پۆلیس باریکەن. هەروەها عیراقیش لەگەڵ ئیسپانیا ریکەوتنیان هەبوو.

قسەکەریكى وەزارەتى دەرەوى عیراق (احمد الگیلانى) روونى کردەوه کە ئیسپانیا سوود وەرگره لەو شەره، و پەيوەندى لەنیوان عیراق و ئیسپانیا نۆرمالە، تەنھا لەگەڵ چەک فرۆشەکانى کە بەریگەى سوریا و لیبیا چەک بۆ ئیتران دەنێرن.

ئەمریکاش لەلایەکەوه ئیسپانیا بەکاردهینى بۆ بازرگانى چەکی خۆى و داواى بەره‌لاکردنى ئەو دوو دیبلۆماتە دەکا کە ناویان (کابیلە و ئۆلیشرايه) ئەو دوو کەسە چەکیك (شیک)ى بانکیان لە باخەلدا گیرابوو کەهى بازرگانى ئیتران بوو.

لەلایەکی تریش ئەمریکا دژی بازرگانیکردنى ئیسپانیایه لەگەڵ ئیتران و ناپەرەزایی دەرده‌برى. بەلام پێویستە ئەلمانیا و بەلجیکا و پورتوگالیش چەک بۆ ئیتران نەنێرن لەبەرئەوهى چەند سکاندالێک (کرده‌وى ئابرووبەر) دەرکەوتوووە لەو کەینو بەینەو کە شەڕ بوو بە بازرگانى.

وێنەی ژماره (٢١)

شەڕی کەنداو - ئەو چەکانە لە کوێوە دێت

لە ساڵی ١٩٨٠ هەتا ساڵی ١٩٨٦ هەردوو ولاتی دوژمن بۆ بەرگری لە خۆیان چەك و تەقەمەنی راستەوخۆ و ناراستەوخۆ بە ئاشکراو بە قاچاغ لە ٤٢ ولات وەرده‌گرن.

٤ ولات چەك بۆ عێراق دەنێرن

میسر
ئەسیویا
ئەردەن
فلیپین

١٤ ولات چەك بۆ ئێران دەنێرن

جزائر
ئیسراییل
کەندەا
لیبیا
سوریا
فیتنام
و.....

ئەو ۋىلايەتلىرى چەك بۇ ھەردوۋىلا دەنېرن (عېراق ۋ ئىران) بېست ۋ شەش ۋىلاتن: چىن، ئەلمانىيا، ئەلمانىيى دىمۇكرات، فەرەنسا، ئىنگلىتەرا، ئىتالىيا، نەمسا، پۇلۇنىيا، سوئىد، سوئىسرا، ئەمىرىكا، سوۋىيەت.

شەرى گازى ژەھراۋى لە جەنگى جىھانى يەكەم

لە ئەنجامى راستەوخۇ لەلەين شارەزايانى سەربازى ۋ زانايانى پىشەسازى ۋ لىكۆلىنەۋەى زانايان بۇ يەكەم جاز زۆر بە بىدەنگى دەرکەۋت كە لە ۱۹۱۵/۴/۲۲ لە سەعات ۶ى ئىۋارە لەبەرەى رۇژناۋا لەناۋچەى يوپرن گازى ژەھراۋى بەكارھىنرا بۇ ئەۋەى بەم جۆرە چەكە ھىزى دوزمن بشكىنن.

سەربازى فەرەنسى چاۋدېرى ئەۋەيان دەرکە كە بۇ خۇپاراستن لە خەندەكەكان دوركەۋنەۋە، ئەو ھەۋرە سەيرە ۋاى كەرد كە بۇ ماۋەيەكى كەم ئەم تۆپە ناگر ھاۋىژانە دژى دوزمن راۋەستى ۋ خەلگ بەچاۋى خۇى بىنى، كە سەربازانى ئەو سۇپايەى بە ھەۋادا فېندەدان ۋ بىنە قاقاى گرتىۋون ۋ تەختى زەۋى دەرکە ۋ ۋەك كىۋىيەك دەرەنكاندن.

زۆرىەيان ھەلەسانەۋە، لەو كاتە ھاۋرىپكانيان ۋەك لە خۇچۋوبن ۋ سەريان لى شىۋا بى بەرەۋ دۋاۋە راياندىكەرد، ۋەك شىتتيان بەسەرھاتىۋو. بۇ رزگارېۋون لەو تەمە بۇگەنىيە ھەلەتن تا تەۋاۋىك لە خەندەكەكان دوركەۋتەنەۋە.

نۋوسەر (كاتۇن دۆلىلى) ئەم ۋەسەفەى بەۋ ۋشانە كەرد، لەسەر قسەى ئەو كەسانەى كە بەچاۋى خۇيان ئەو رۇژەيان لە يوپرن دىۋو، كەبۋە سەرەتايەك بۇ بەكارھىنننى گازى ژەھراۋى لە مېژۋوى جەنگدا.

(فېلى فالىكس) ئەو ئەفسەرەى كە لە سەعات ۱۸،۲۰ خۇى ناگادارى بە (مۇرداك)دا كە (۵)كە گەراپۋە پىشت بەرەى جەنگ.

ئەو ئەفسەرە بە كۆخە و تەنگەنەفەسى يەكسەر لە گۆرەپانی شەڕ لەبەرەي
 پېشەو بە تەلەفۆن قەسەي كرد و وتى: من زۆر بەهێز هېرشم دەكرێتە سەر، ئیستا
 دووكەلێك وەك هەورێكى زەرد بلاو دەبێتەو، كە لە خەندەكەكانى ئەلمانیاو دەیت
 بەرەو ئێرە و بەسەر بەرەكەمان بلاودەبێتەو، سەربازەكان دەستیان كردووە بە
 بەجیهێشتنى خەندەكەكان و بەرەو دواو دەگەڕێنەو، زۆریان كەوتن و خنكان.
 (مۆرداك) ئەم هەوالەي وا لە قەڵەمدا كە هاواری ئەفسەریكە بۆ فریاكەوتنى كە
 وەك شیتى لى ھاتوو. پاش چەند دەقیقەيەك ئەفسەریكى تر بەناوى (فابرى) كە
 فەرماندەي بە تالیۆنى دوو بوو بەھەمان شیو ئاگاداریدا، مۆرداك تینگەيشت كە ئێر
 بوو بە جەھەننەم.

مۆرداك بەخۆي و بەچەند سەربازێك بەسواری و لاغ چوونە بەرەي، لە نزیک كەنالی
 یوپرەن ھەستیان بە تەپ بوونی گوێ و خورانی لووت و قورگیان كرد لەگەڵ
 تەنگەنەفەسییەكی زۆر. و لاغەكانیش ملیان نەدەدا زیاتر بپۆن، بە پێیان بەرەو
 پېشەو رویشتن، لە كەنالەكە تووشی سەربازە ھەلاتووەكان بوون، كە چەكەكانیان فری
 داوو، ھەموو دوگمەكانی بەرگی سەربازیان كردبوو وەك شیت رایان دەكرد-
 ھاواریان دەكرد بۆ قومێك ئاو و تفی خۆیناوییان فری دەدا. بە گاكۆلكە لەسەر ئەرز
 دەرویشتن تا تۆزێك ھەوا وەرگرن.

مۆرداك، ھەموو كەنالەكەي وەك كارەساتێك ھاتە بەرچاو بى ئەوێ لە گوللە و
 تۆپەكان ئاگاداری، لە ھەردوو لای كەنالەكە تووشی كۆمەلێك بوو كە وەك شیت
 خربوونەو، یەك، ھاواریان دەكرد ئاویان بگاتى بۆ ئەوێ ئازاریان تۆزێك كەم بێتەو.
 ئەو ھەورە سەیرەو ئەو ھیلاكیەي تووشیان ببوو بەھۆي ئەو (١٨٠) تەن گازی
 كلۆرە بوو كە بەسەریاندا كرابوو، كە شەش ھەزار (٦٠٠٠) بوتلی گازی كلۆر لەنیوان
 سەعات (٨) تا (٨،٥) ھەشت و پینج دەقیقە (واتا ماوێ پینج دەقیقە)
 بەكارھاتبوو.

لەسەرەتای مانگی ئازار لە خەندەكەكانی پېشەوێ ئەلمانەكان شاردرابوو.

به‌هۆی هێرشی گازی ژەهراوی له‌بهره‌ فەرهنسییه‌کان بۆشاییه‌کی شه‌ش کیلۆمه‌تری وێران کردبوو، وای کردبوو هه‌موو تۆپه‌ فەرهنسییه‌کان له‌بهری شه‌ر له‌کار بکه‌ون. کاتی خۆی فەرهنسا و ئەمریکا بلأویان کردوه‌ که‌ (١٥٠٠٠) پانزده‌ هه‌زار که‌س تووشبووی ژه‌هراویان هه‌یه‌ له‌گه‌ڵ (٥٠٠٠) کوژراوی گازی ژه‌هراوی، به‌لام راستیه‌که‌ی ئەو ژماره‌یه‌ زیاد له‌ ژماره‌ی راسته‌قینه‌ بوو.

به لّام ئاموژگای ناشتی بو لیڤکۆلینهوه له ستۆکهۆلم SIPRI له ساڵی ۱۹۷۵ ئهم ژمارهیهی هیئاخوارهوه و وتی تهنها (۷۰۰۰) برینداری گاز و (۳۰۰۰) کورژرای گاز هه‌بوو. لهو کاتهی که میژوونووسی که‌نده‌دی (ئولریش ترومپنه) له‌سه‌رچاوه سه‌ره‌کیه‌که‌ی فه‌ره‌نسی به (۶۲۵) برینداری گازی ژه‌هراوی له نه‌خۆشخانه‌ی سه‌ربازی چاره‌سه‌رکران خه‌م‌ل‌اندبوو، ته‌نها سی که‌س له مردن رزگاری بوو.

پیشبرکی له سهر به هیترترین چه کی کوشتن دهست پیده کات

له ئیلولی سالی ۱۹۱۴ پروژهی شهری خیرای ئەلمان شکستی هینا، له سهر رینمایی که سیستی پیشه‌وای هیتری ئاسمانی (ئیریش فان فالکن هاین) چه کی کیمیاوی به کارهات. بۆ که مکردنه‌وهی رووبه‌رووی هیتری ته‌قینه‌وهی بهرام‌به‌ر تاب‌گه‌نه خه‌نده‌که‌کانی شهر. دکتۆری سهربازی (ماکس باوهر) له سهر رینمایی (فالکن هاین) گرووپیکی بچکۆله‌ی له زانایان و پیشه‌سازان کۆکرده‌وه بۆ ئەوهی نارنجۆکی کیمیاوی په‌ره‌ پی‌ بدەن، بۆ وه‌ده‌رنانی سهربازانی دوژمن له خه‌نده‌که‌کان و جیگای خۆیان جی‌ بهێلن.

له مانگی کانونی یه‌که‌می سالی ۱۹۱۴ ئاگاداریدا به‌ پرۆفیسۆر (فرتیچ هابه‌ر) که به‌رپۆه‌به‌ری ئامۆزگای پیشه‌سازی قه‌یسهر ولیهم بوو له زانستی کیمیا و فیزیا و کیمیا‌ی ئەلکترۆنی و هه‌لگری خه‌لاتی نۆیل بوو له زانستی کیمیا و راویژکاریکی زانستی بوو له پروژهی شهر گازی، که سهربازه‌کان به‌ چ شپۆه‌یه‌ک گازی کلۆر له کاتی شهر به‌ کاربێنن.

له کانونی دووه‌می سالی ۱۹۱۵ فه‌رمانده‌ی هیتری سهربازی لایه‌نگیری پیشنیاری هابه‌ری کرد، و رینگایدا له (۶۰۰۰) شەش هه‌زار بوتل که له پیشه‌سازی کیمیاوی هه‌بوو ده‌ست به‌ سهر نیوه‌یدا بگرن.

له ۱۹۱۵/۱/۲۵ فالکن هاین بریاری دابوو پاش ئەو کۆنفراسه‌ی که له‌گه‌ڵ کۆماندۆی به‌ره‌ی رۆژئاوای کردبوو، که پیوسته‌ گازی ژه‌هراوی له یوپرن به‌ کاربیه‌تری.

له‌هه‌مان کات داوایان له (هابه‌ر) کردبوو که ئەو زاناو راویژکارانه له سوپا کۆیکاته‌وه‌ له‌و که‌سانه‌ که له‌ داوایدا خه‌لاتی نۆیلیان وه‌رگرت وه‌ک: گوستاف هیترتیچ، ولیهم ویست فال، ئیترین ماده‌لونگ، ریشارد ویل شتیته و هه‌ردوو فیزیای ئەتۆم جیمس فرانک و ئۆتۆهان. دوا‌ی کۆبوونه‌وه و کارکردنی ئەو زاناو شاره‌زایانه چه‌کی کۆمه‌لکۆژی به‌ ئاشکراو به‌رفراوان هه‌ستی به‌بوونی کرا له‌ناو هه‌موو نه‌ته‌وه‌کان.

یه کهم جار نه لمانه کان هه لسان به تی که لکردنی ۵% له فۆسیجین له گه ل کلۆر که ههردووکیان ماده ی کیمیایین.

له ۱۹۱۵/۵/۳۱ له ناوچه ی بۆلینۆڤ له به ره ی روژناوا هیرشیکیان کرد به به کاره یینانی (۱۲۰۰۰) دوانزده ههزار بوتل گازی ژههراوی که بووه هۆی خنکانی (۱۱۰۱) ههزار و سه دویه ک سه ربازی رووسی و (۸۹۳۴) سه ربازیش تووشی گازی ژههراوی بوون.

دکتۆر (هوگو شتۆلچن بیگ) که یاریده ی (هابه ر) بوو باسی کاریگه ی نه م فۆسیجینه ی کرد که پیشتر له شه ری (یوپرن) تاقیکردنه وه ی له سه ر کۆکردبۆوه و پاشان بوو به حاله تیکی سکاندا ل (ناپرووچوون) له کارگه ی کیمیای.

وینه ی ژماره (۲۳)

وینه ی هیژه کانی زه ی نه مریکی له کاتی هیرشکردن و له وتاندنی ژینگه به گازی ژههراوی. نه و هیترشه له هاوینی سالی ۱۹۱۸ له به ره ی روژناوا بۆ سه ره ییزی هاویه یانان، له سه ره تای نه یلولی ۱۹۱۸ سه رکرده کانی نه لمانیا بۆ جاری دووم فهرمانیاندا نارنجۆکی گازی به کاربه یستن. به تاییه تی گازی کیمیای هه ره کوشنده بوو له (لۆست).

لەسەرەتای ھەناسە وەرگرتن ھەوای لەموتو بەفۆسیجین ھیچ کاریگەرییەک دیارنەبوو، بەلام پاشان
کە گەشتە خۆین تووشی (سووتانەوێ هایدروکلوریک) دەبێ کە لەژێرەوە پەردە سیپەلکەکان
دەرزێنێ و خۆین لە سیپەلکەکان فری دەدات و دواى خولەکیك دەیکوژیت.

دەرکەوت کە فۆسیجین کاریگەرترین چەکی کیمیایییە، ئاوا ھەوای پیاو بەسەنى
بەرھەمەى خۆى کرد کە ھەتا سالانی ھەفتاکان ھەم بەرھەمەى (چەکی کیمیایى بۆ گازی
دەمار) دروستدەکرد لە کارگەى ھامبۆرگ.

ھێزى سوپای ئینگلیز لە ئەیلولی سالی ۱۹۱۵ کۆر غازیان بەکارھێنا، فەرەنسییەکانیش لە
مانگی شوباتی ۱۹۱۶ بەکاریان ھێنا. رۆوسەکان لە تشرینی یەكەمى سالی ۱۹۱۶ بەکاریان ھێنا.
بە بەرەدەوامی چەکی کیمیایى نوێ دادەھێنرا، فەرەنسییەکان ھەلسان بەتیکەلکردنى
بروسک ئەسید لەگەڵ کلۆریدی زەرنیخ، کە ئاراستەیان لە ھاویشتن باشتربوو و بوتلی
گازی ژەھراوییان وەك نارجۆك بەکاردەھێنا بۆ خەندەكى بەرامبەریان.

ھێزەکانی ئینگلیز لە سالی ۱۹۱۷ شتیکی نوێیان بەکارھێنابوو دواى ئەوێ کە
توانییان مینی گاز ھاویشتن دروستبکەن و توانییان ھەوایشتنە لە (۵) پینچ کغم
بوتلی فریدان لەگەڵ ۱,۱ کغم لە چەکی کیمیایى و دواى (۱۱) کغم مینیکی گران
لەگەڵ ۳,۲ چەکی کیمیایى بەسەر ۳۱۸ یاخود تا (۹۱۰) مەتر بەھاوین.

سەرکردەییکی سەربازی لە شەوی ۲۲ لەسەر ۲۳ى حوزەیرانی ۱۹۱۶ لە قەراخەکانی رۆژھەلات
لە فلوری ھەلسا بە دامەزراندنى (۷۶۰۰۰) ھەفتاوشەش ھزار بەرگری خەندەك و (۴۰۰۰۰) چل
ھزار نارجۆكى تۆپی خەندەك کە وەك كەلەمى كەسك دیاربوو و پركراپۆوە بە چەکی کیمیایى.

ئەو فەرەنسییانەى کە بە ۷ تا ۸ سەعات بەچاوى خۆیان دیتیان ھەوای کارىگەرە
گەورەى ھێرشى نارجۆكى ژەھراوى.

لەپراستیدا ناتوانی بڵێی دەگریان بەلام وەك دەنگى كەلەشیر قووqەى بێ ئاوا ھاواریان
دەکرد. یاخود وەك (سعال الديك) زۆر بەھێز و بێ وەستان بوو، ئەو كەسانەى كۆتەر
تووشى چەکی کیمیایى بوون وەك كەوتبەنە بنى دەریا و ابوون، بەلام ھىچ چارەسەرییەك بۆ
ئەوانە نەبوو. كەفێكى زەرد لەدەم و لێویان دەھاتەدەر، ناوہ ناوہش دەمبینى كە بەھۆى
گازەكە دەخنكان و دەمردن. ھەموویان ھەوای خۆیان ھەبوو كە دەستیان شۆر دەپۆوە
بۆخوار، ئەو گوتەى ئەو سەربازە بوو كە ھزار مەتر لێیانەو دەوربوو.

ئەفسەرىكى پەلە يەك (ملازم أول) گېنېرال ۋە ھەربىي گازى ژەھراۋى شەش سەعاتى خايدان و گوتى ئىمە شەش سەعات بە بېدەنگى و مەلۇلى خۇمان راگرت لەژىر ئەو ماسكە (قناع) و بە ترس و لەرزەۋە پىرسىارمان لە يەكتر دەکرد داخو ئەو ماسكە دەتوانى بۆ ماۋەيەكى درىژ بانپارىژى.

ئەو بەدەختانەي كەمتەرخەمىيان كىرەبوو ياخود ماسكەكەيان باش نەبەستابو لەژىر نازارەۋە مردن، مەن خۇم دەمۇچاۋم دىتەن كەلۇچاۋى بېو و كەفى سوورىان لە دەم دەھاتەدەر و بەنىنۇكى پەنجە سنگيان دەخوراند، كۆخەيەكى زۆر توند و بەنازاريان ھەبوو، ھاۋاريان دەکرد و خويىن لە لىۋيان دەھات.

(ئۇلاۋ گۇلەر) لە كىتەبەكەي خۇي باسى ئەنجامى ئەمەردنە بى دەنگەي كىرەبو كە لە بەياني لەنىۋان (سوفىلى) و فۇرتس فۇن فىردون) ئاۋاۋەيەك بوو باسى ناكى.

ئەمە نارىجۇكە ژەھراۋىيەكى كە لە كەلمەي كەسك دەچو، چى گىيانلەبەر ھەيە ھەمۇي لەناۋىر، گەلەي درەخت ھەلدەۋەرى، مەشك و گىيانەۋەرەكان ھەمۇي كەوتىۋىن. ئەسپەكان كەفیان لەدەم دەھات لەسەر زەۋى راكشاپوۋن، بەدەرىژايى رىگا تا دەگاتە سۇفلى.

لە دوۋەمەن و گەۋەرتىن كۇشتارى چەكى ژەھراۋى لە بۇيرن لە رىكەۋى ۱۲ / ۱۳ مانگى تەمۋوزى ۱۹۱۷ مەترىسدارتىن و كارىگەرتىن چەكى كىمىاۋىان بەكار ھىنا.

ئەم چەكە بەقسەي دوو زاناي پىسپۇر لە بۋارى زانستى كىمىا (ف. لۇمىل و ۋىيەم شتاين كۇپف) ئەم چەكە لەمەۋپىش لە سالى ۱۸۸۶ بەكىمىاۋى ناسراۋىو و لە سالى ۱۹۱۶ ئاگادارىيان لەسەر ۋەرگرتىۋى.

ئەم كىمىاۋىيە لاي ئەلمانەكان ناۋى (لۇست) بوو، لاي فەرەنسىيەكان ناۋى (يۇپرايت) بوو، لەلەي ئىنگىلىز و ئەمىرىكىيەكان لەبەرئەۋى بۇنىكى زۆر نامۇو سەيرى لى دەھات ناۋى (زىنف گاز - گازى خەردەل) بوو. (مۇستارد) سەدو بىست و پىنچ تەن (لۇست) بەكار ھات.

ئەم چەكە كىمىاۋىيە نۇبە زۆر كۇشندە بوو، چۈنكە نەرىنگى ھەبوو نەبۇنىش، سەربازەكان نەياندەتۋانى پىيى بزانن و خىراكارى خۇپاراست بكن، چۈنكە تەنھا دۋاي ئەۋى ھەنسانەيان ۋەردەگرت ياخود پىستىيان لىك خىشابا ئىنجا ھەستىيان بەبۋىنى ئەم گازە دەکرد.

ئەمۇ گازە كە لەكاتى ھەناسە ۋەرگرتىيان دەچۈە بۆرى ھەناسەيان تا دەگاتە سىپەلەكەكانيان دىۋارى بۆرىيەكە دەزايەمۇ ۋە چاۋەكانىشىيان دەكرايەمۇ.

ئەمۇ مادەى (لۆست) دۋاى دوو سى تا چۋار سەمات كارىگەرى بەدەردەكەمۇت، ۋەك (ئەستۈرۈۋونى چاۋ، كۆخى بەھىز، تالېھاتن، زىچۈن، خوران، پىست سۈۋرۈۋونەمۇ، بەتايىبەتى پەكەى گەمۇرە لەسەر دەست ۋە باسك).

تا ۱۹۱۷/۷/۱۶ (۲۲۲۹) سەربازى ئىنگىلىزى ۋ (۳۴۸) سەربازى فەرەنسى بوۋنە قوربانى ژەھرى لۆست ۋ زۆربەيان لەنىۋان دوو ھەفتە تاجۋار ھەفتە دۋاى لىدانى ژەھرەكە مردن. لۆست جىاۋازى ھەيە لەگەل ھەمۇ ۋەكە كىمىاۋىيەكانى پىشتەر. كە لەگەل ھەمۇ پەرش ۋ بىلاۋ دەبىتەمۇ ۋاچەكەى بۆگەن دەكرد ۋ لەنىۋان جىل ۋ بەرگى سەربازى ۋ پۆستالەكان دەگەيشتە سەرىپىست. بەلام ئەمۇ ۋەكە كىمىاۋىيە نۆيىە يەك سالى دەخاياند ۋ تەنھا لە تواناى سۈپاى قەيسەر بوۋ بۆ سەرىپەرشتى.

يەكەم جارى فەرەنسىيەكان لە مانگى تەمۈزى سالى ۱۹۱۸ نارنجۆكى يۈپرايتيان بەكارھىتا، بەلام ئىنگىلىزەكان لە مانگى ئەيۈلى ۱۹۱۸ (گازى خەردەل- زئىف گازيان بەكارھىتا. پاش شىكردنەمۇ (پرىنتىس) كە راثنىكى سۈپاى ئەمىركى بوۋ لە سالى ۱۹۳۷ دەرەمۇت كە ئەمۇ ۋالاتانەى سەركردايەتى شەرىيان دەكرد لە جەنگى يەكەمى جىھان (۱۳۶۰۰) تەن چەكى كىمىاۋىيان بەرھەم ھىتابوۋ. (۱۲۱۰۰) تەن بۆ ماۋەى ھەلچۈۋن كە كار لە مەۋقە دەكات ۋ (۱۱۲۰۰) تەن كە زىيان بە سىپەلەكەكان ۋ بۆرى ھەناسە كىشان دەگەيەنى.

(۱۲۱۰۰) تەن بەشى لۆست بوۋ لەناۋ دىۋارى چەكى كىمىاۋى ۋ (۱۱۳۰۰) تەن لەكاتى شەرى بەكارھاتوۋە، بەشى ئەلمانىا نرىكەى (۵۲۰۰) تەن بوۋ، فەرەنسا ۲۶۰۰۰ تەن بوۋ، ئىنگىلتەرا (۱۴۰۰) تەن بوۋ، نەمسا ۋ ھەنگارىا (۷۹۰۰) تەن بوۋ، ئىتالىا (۶۳۰۰) تەن بوۋ، روسىا (۴۷۰۰) تەن بوۋ، ئەمىركا نرىكەى (۱۰۰۰) تەن بوۋ. ژمارەى قوربانىيەكانى شەرى گاز ھىشتا نەچەسپاۋە، ئەمۇ كاتە (ئىنلىكو پادىيە) بەرىتانيا بە (۸۰۰۰۰۰) قوربانى بوۋ. گرۆلمەرتى يەك مىليۇن بوۋ ۋ پرىنتىس ۋتى (۱۲۹۷۰۰۰) قوربانىانى گاز بوۋن.

ژمارەى روسەكان بە تەۋاى دىيارنەبوۋ لەم دوو نىۋانەبوۋ: لەلاى پرىنتىسى ۴۷۵۰۰۰ بىرىندارى گاز ۵۶۰۰۰ كۆزراۋ بەگاز، بەلام لاي گرۆلمەرت ۲۵۰۰۰۰ بىرىندار ۋ ۳۸۵۹۹ كۆزراۋى گاز بوۋ. فەرەنسا ۱۹۰۰۰۰ بىرىندار ۋ ۸۰۰۰ كۆزراۋى گاز. ئىنگىلتەرا ۱۸۱۰۳۵ بىرىندار ۋ ۶۱۰۹ كۆزراۋى گاز. نەمسا ۋ ھەنگارىا ۱۰۰۰۰۰ بىرىندار ۋ ۳۰۰۰ كۆزراۋى گاز. ئەلمانىا ۷۸۶۶۳ بىرىندار ۋ

۲۳۰۰ کوزراو. ئەمەریکا ۷۴۷۷۹ بریندار و ۱۴۰۰۰ کوزراو. دەرکەوت لە (۱۰) ملیۆن کوزراوی شەڕ، کە زۆریەیان بە گازی ژەهراوی بوو بۆ هیچ گومانیک زۆریە هەمەزۆریان سەربازبوون. بەلام بەرپێژە کەمتر دیاربوو، لەبەرئەوەی پەسپۆزانی گازی ژەهراوی لە پاش جەنگی یەکەمی جیهانی گەڕان بەدوای چەکی کیمیای نوێ کە بەهەزار هەندە ژەهراویتر بوو.

(فریتیچ ھابەر) پاش کۆتایی شەڕ ھێشتا ھەر بەرگری دەکرد لە گازی ژەهراوی وەك رینگایەك بۆ ھونەری جەنگی ستراتیجی، بۆ وانه‌گوتنەوێ لەسەر شەڕی کیمیای کە لە ۱۱/۱۱ بە فەرمی لە وەزارەتی بەرگری قسە لەسەر کرد، ئەو کوشتارە کە بپاری شەڕی لەسەر دەرچوو بوو ئەك لەبەرئەوەی قەلاچۆی دۆژمن بکات بە لەش (جسدیا) بەلکو لەباری دەروونی سەرکەوتووبی، کە لەم ھالەتە بپاریکی خێرا بدات بۆ واژھێنان لە ھێزی بەرگری و بیروباوەری خۆی ئەو سەرکەوتنە بەجۆرێ بێت بۆ ئەوەی بەتەواوی کاریگەری دەروونی ھەبێت بۆ لاوازبوونی بەرگریکردن. گوتەبیژی بازرگانی شەڕ وتی ئەمە گونجاو بۆ جۆری گۆرانی رینگاکانی شەڕی گاز بەلام گونجاو نییە بۆ بەکارھێنانی نیشانە یەزێ تەقینەوێ گەورەکان.

سوودی تەقینەوێ گاز لە شوێنی شەڕ بە مەبەستی بڵاوبوونەو، لەبەرئەوەی ئەم گازە ژەهراویە دەگاتە ھەموو بەنداو و ئەشکەوتێك، ئەگەر بەراوردی بکە بە تەقینەوێ نۆرمال کە پرۆوشکەکانی ناگاتە ھەموو جینگایەك.

بەلام دوا ئەوە کە ئەدۆلف ھیتلەر ھاتە سەرھۆکم، ئەو پیاوێ (فریتیچ ھابەر) وەك جوولەکە یەك ھەموو وزیفە ئەکادیمیەکانی دۆراند و بۆ ئینگلتەرە رویشت و لەوێ کە دامەزرا وەك سەربازێك لە بەشی ئەندازە بۆ شەڕی گاز بەلام زاناکان لەم کارە دووریان خستەو، لە سالی ۱۹۳۴ لە سوئیسرا کۆچی دوا یی کرد.

وەك فریتیچ ھابەر ئەوەی بەرگری لێ کرد (نامۆس فریز) بوو لای پێشەوای ھێزەکانی ئەمریکی کە بەرپرس بوو لە تیپی دۆزینەو لە ئەوروپا. جەنەرال (پێرشینگ) ھەموو ئەوانە ی کە بەھیچ جۆرێک دەستبەرداری لێ نەدەکا لەچەکی کیمیای لەلایەن سەرکردەکانی شەڕ.

ئەو چەکە گازییە واتایەکی مەزۆفایەتی دەدات بۆ سەرکەوتنی گەورە و ئاسایشی ئەمریکا، بەبەرپاری ئەو لە سالی ۱۹۱۸ ئەم ھەموو سەرکەوتنە رێکوپێکانە لەگەڵ پێشەوای ھێزەکانی جوولەکە بەرھەڵست بوو وەتوانی ۱۲۰۰ ئەندازیاری تەکنیکی و ۷۰۰ سەرباز لە راژە ی سەربازی بەشی کیمیای دەریستی، ئەم پیاوێشی رزگار کرد لەگەڵ پشتیوانی پێشەسازی کیمیای لەکاتی نشتیدا.

لهسمر نمو قهدهغهگرندنهش

به بهرمودوامی و تموای کارگردن همیه لهسمر چهکی کیمیاوی

سمرکرده کانی شهرې کیمیاوی پیشتړ له سالی ۱۹۰۷ له شاری (هاگ- هولندا) رژی می جهنگی بیابانینان قهدهغه کرد له پاریزگاری یاسایی.

دوای تاقیکردنه وه تفت و تالعه کی جهنگی یه که می جیهانی، هه لسان به مه حکوومکردنی چند ریکه وتنیک یاسای نیو دهولته تی که به ناشکرا زیده کرابوو، که له په پماننامه ی پاریس قهدهغه کرا بو دروستکردنی گازی ژه هراوی. په پماننامه ی جنیف له سالی ۱۹۲۵ لهسمر پروتوکولی گازی ژه هراوی که به کارهیتانی قهدهغه بکری.

جوری ۱۷۱ له په پماننامه ی فیزایل له سالی ۱۹۱۹ بریاری لهسمر درا، ناگادار بکریته وه له به کارهیتانی گازی خنکینه ری ژه هراوی یاخود ههروه کاز یان هه جوری که شله مهنی و مادانه که کوشندن تاقیکردنه وه یان قهدهغه بکریت. به تاییه تی له له لمانیا که به هیچ شیوه یه ک ریگا به دروستکردنی نه دریت.

لهسمر نمو نه غامانه ی که پاریزگاری یاسایی نیو دهولته تی قهدهغه ده کرد، به ره له سستیبه ک له ناو سویا په میدابوو دژی چه کی کیمیاوی گهران به دوای لایه نگره توندپوه کانی شهرې گازی ژه هراوی جهنگی یه که می جیهانی، نه ک نهوانه ی که گازی ژه هراوی یان له کوگا هه لگرتبوو یاخود په ریاه پی دابوو له فراوانکردنی بلاویونموه ی. به لکو نهوانه ی که هه ولی قهدهغه نه کردنی نمو به ره مه ده دهن گروگرفتی بو دروست بکهن. له سالی ۱۹۱۸ کوتاییه کانی (فریتیج هابه ر و ناموس فریس) زور به بیدهنگی هه لسان به پشتگیریکردن له پیشه سازی کیمیاوی که به بی ماندوبوون ده توان نامادبن بو هیترشدنی به هیتر و بهرگریکردن له شهرې گازی ژه هراوی.

دکتور (هوگو شتولچن بیبرگ) له ۲۶-۲۷، کانونی دووه می سالی ۱۹۲۳ له دیانه میه ک له گهل نماینده کانی نووسینگه ی چه کی سمریازی پیشنیاری کرد بو گهرانه وه ی به ره مه می چه کی کیمیاوی، له پیشموه بو گهرانه وه ی نمو چه کانه ی له (بیبرل) مابوو له جهنگی یه که می جیهانی.

نم بج ویژدانه نه ک هه زانیاری لهسمر سوپای رایخ هه بوو له له لمانیا به لکو لهسمر دهروه ی ولایتیشی هه بوو. بو نمونه به نیسپانیای گوت ده توان به یارمه تی من نمو راپه ریینه ی (ریف کابیلن) به چه کی کیمیاوی دامرکینن. نه گهر ده تانه وی! کارگه که ی له

هامبورگ همموو روژ (۱۶) تن له گازی ژهراوی دروستدهکات و مانگانه (۶) شه ش
تن له جوړیکی تر له گازی ژهراوی دروستدهکات. ښه گهر سویای رایخ پارهو که رهسه ی
خاوی بو ښو کارگه دابین کردبا.

له کانوونی یه که می سالی ۱۹۲۳ سویای رایخ زور به بیدهنگی و نهیښی لیږنه یه کی
پیکهینا بو پرسپاری (لیکولینه وهی کیمیاوی) و له سهره تای سالی ۱۹۲۴ ښم لیږنه یه
پیشموای هیزی ښامانی سویای رایخی هه لېژارد بو سهرپه رشتیکردن له به رهه می چه کی
ژهراوی و بو به رهه مه پیتانی (فوسپجین و کارگهی لوست) - شتولچن بیړگ (۲۰) ملیون
مارکی له وه زارته سویای رایخی ښلمانی تهرخان کرد بو ښم مه به سته.

به لام سویای رایخ نه ک همر ویستی له سهر پهره سندنی چه کی کیمیاوی هه بوو، به لکو ښویوست
له دهره و کونترولی ښو ولاته سهر که وتوانه تاقیبکاته وه.

سوقیه ت دهیوانی له دانوستان نهیښیه کانی هاوپه یمانی به ممر جداري پېشکesh به ته کنه لوجیای
چه کی کیمیاوی ښلمان بکات.

له سهره تای به هاری سالی ۱۹۲۳ سویای رایخ داوای له (شتولچن بیړگ) کرد که
سه فهریک بو بکات، شتولچن بیړگ پیشنیازی کرد له (تروک له کن سه مارا له ژیره وهی
رووباری قولگا) جیگاهه که به یه که وه تهرخان بکن بو کارگهی به رهه می گازی ژهراوی.
کارگه یه کیان به ناوی (روسیک، گیرمانیکا) له سالی ۱۹۲۵ خسته گهر، ښم کارگه چه وهی
سویای رایخ له بازرگانی چه که به قاچاغ بو دهره وهی ولات. (ولاتانی بیگانه). (۱،۶۶۵)
ملیون روپلی زېری پیپرا و سوقیه ت (۵،۶۷) ملیون روپلی زېری پیپرا.

ښو هاوکاریه یی بواړی گازی ژهراوی له نیوان سویای رایخ و سویای سوور له سالانی
داهاوتوش به هیژتر بوو. ښم به رهه مه له ناوچه ی رایخ جاریکی تر سهرله نوی دهستی
پیکرده وه. بو ښوونه له سالی ۱۹۲۸ له (نوراین بورگ) له نریک بهرلین به رهه می ښوکسال
(Oxal) و یه که له به رهه مه کانی پیشوو (Lost) لوست.

له هه لېژاردنیکی یه که شه مه له ۱۹۲۸/۵/۲۰ هه والیکي کتوپری مه ترسیدار
بلاوکرایه وه، که گازی ژهراوی بلاوې، وه به سهر دانیشتونانی شاری هامبورگ، ښووش وای
کرد که خه لکه که ښاره زووی هه بی له ښه ښامی هه لېژاردن.

له کارگهی (موگن یورگ، G. m. b. H.) له بندهری هامبورگ (فۆسیجین) کی داپوشراو تهقییموه و هه‌وری ئهو فۆسیجینه به‌سهر گهره‌کی (گیورگ قیرده) له شاری هامبورگ بلا‌بووه تا ده‌گاته (ویلسمس بورگ). ئه‌نجامی ئهو کاره سامناکه (۱۰) قوریانی و (۳۰۰) برینداری لی‌ کهوته‌وه. له کاتی روونکردنه‌وه و لی‌کۆلینه‌وه له رووداوی گازی ژه‌هراوی ده‌رکه‌وت که کارگهی (شتولچن بیرگ) نه‌ک ههر له بندهری هامبورگ چه‌کی کیمیای جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی له کۆگا هه‌لگرته‌وه، به‌لکو چه‌ند سالی‌که له‌گه‌ل سوپای رایخ بۆ به‌ره‌می چه‌کی کیمیای پیکه‌وه کارده‌که‌ن. (کارل فۆن ئۆسیتچکی) کاتی خۆی هه‌ستی به‌وه‌کرد که پێویسته جاری‌کی تر چاو به‌سیاسه‌تی ده‌روه بخشینه‌ری و چاودیری بکری، بۆ‌ئهو‌ی له ئافاتی ئهو رادیکالانه‌ی ناوه‌ه رزگاریان بیت و ری‌گه‌یان پێ‌ نه‌دریت به‌هیچ جۆری‌ک، چونکه روودانی ئهو کاره‌ساته به‌ری‌که‌وت نه‌بووه، چونکه ئهو جی‌گایه سه‌رده‌می‌کی درێژه بووه‌ته شوینی قاچاغی چه‌کی جیهانی.

نوێترین په‌رسه‌ندن له چه‌کی کیمیای ده‌مار

له ۱۹۳۶/۱۲/۲۳ زانی پسرپوری کیمیای (دکتۆر گیتهارد شراده) خۆی به‌ره‌نگه‌کان خه‌ریک کرد (IG- Farben) که له سالی ۱۹۳۴ به‌دوا‌ی پارێزگاری له رووه‌که ده‌گه‌را. به‌ری‌گه‌ی کاریگه‌ری (توکسین) که پیکه‌اتبوو له ئاو‌پته‌ی ترشه‌لوکی فسفۆر، هه‌ستی به‌ دۆزینه‌وه‌یه‌ک کرد، هه‌لسا به‌پشان‌دنی گه‌ل‌دارێک به‌ ماده‌ی کیمیای به‌ خه‌ستی ۱,۲۰۰,۰۰۰. هه‌موو زینه‌وه‌ره‌کانی سه‌ر ئهو گه‌ل‌داره یه‌که‌سه‌ر مردن. به‌لام له‌دوا‌یه‌دا (شراده‌ر) و ئه‌وانه‌ی کاریان له‌گه‌ل ده‌کرد تووشی بێ‌ هێزبوونی چاو و ته‌نگه‌نه‌فه‌سی بوون، له هه‌ول‌دان ده‌رکه‌وت دوا‌ی چه‌ند رۆژی‌ک ئهو نیشانانه‌ی لی‌یان ده‌رکه‌وتبوو چاک نه‌بوونه‌وه، پێویسته‌ش بوو له‌سه‌ریان ئه‌م کاره بۆ سی‌ هه‌فته رابگرن.

له له‌شی خۆیان کاریگه‌ری ئهو ماده کیمیایه‌ نوێیه‌یان دۆزینه‌وه، که پاشان پێ‌ ده‌وترا تابون (Tabun) - چه‌کی کیمیای ده‌مار. له مانگی مایسی سالی ۱۹۳۷ سوپای رایخی ئه‌لمانی یه‌که‌م کیلۆی له‌م رهنه‌گه بێ‌ بۆنه‌ی چه‌کی کیمیای ده‌مار خسته ژێر ده‌ستی خۆی که کار له ئه‌ندامی هه‌ناسه‌دان و پێست ده‌کات و له‌ماوه‌یه‌کی زۆر که‌م ئهو که‌سه ده‌کوژی.

له ۱۹۳۷/۶/۹ له کۆگای شاری میونسته‌ر به‌ ئاماده‌یی ئهو که‌سانه‌ی که پیلانی گازی ژه‌هراویان داده‌پشت له‌گه‌ل به‌رپرسان و ئه‌فسه‌رانی سوپای رایخ تاقیکردنه‌ویان له‌سه‌ر ناژه‌لان ده‌کرد به‌تایبه‌تی بۆ ئهو‌ی بزائن ئهو ماده نوێیه‌ی گازی ده‌مار تا چ راده‌یه‌ک کاریگه‌ری هه‌یه.

له راپورتېټك دهر كموت كه ثم ماده ژهراوويه نوښه پاش چهند دهقيقهيك دهمارهكان تووشی
گرژیوون دهې، بفروری له ماوهی (۱۰) ده دهقيقه مړوښه كه ده كوژی.

جاری واهمیه ثم مادهیه کاریگرییه کهمی دهپتتههوئی کوژی بوون له بیانیی یاخود بهشمو و زور
همست به مانوو بوون دهکات له کاتی به کارهپتنانی بریکی کم که تریکهی (۲۰۰) گرام بی.

بؤ تاقیکردنموه لهسمر ثم گازه ژهراوویه بههپزه نوښه له (شپانداو) تاقیگمیهکیان کردوه
VIII L. پیش هموو شتیك پهرسهندن بهریگای دروستکردنی، له کوگای (میونستر) له
کیلگهی تاقیکردنموه کانی سوپا جیگایهکیان بؤ فرۆکموانهکان دروستکرد، که مانگانه (۵۰) تمن
(تابون) بگوزانموه. کاربهدهستان (شرادر) و یاریدهرانیان برده کاریگمیهکی نوی که ناوی (رهنګ
IG) ه له نیلبرسفیلد. و لموی به بیدهنگی و بی ثمودی کهس بیزاریان بکات و تابوتان به بهردهوامی
تاقیکردنموه لهسمر پتکهاتهی زیندووتی مادهی فسفور بکن.

دواي سالتك شرادر پتکهاتهیهکی تری کیمیاوی دوزیموه له (تابون) که (۱۰) ده هندهی تر
کاریگری زیاتر بوو له ماده ژهراوویه کانی تر.

له پاش دهستپیکردنی پتتهکان چوارکهسی گرنګ بهشدارییان کردبوو لهم بهرهه مه:
شرادر، نامبروس، (رهنګ IG)، نوبرهست رودیگه، فان دیرلینه- که شرادر ناوی لهم
چه که کیمیاویه نا (سارین - Sarin).

له سالی ۱۹۴۴ (دینارد کون) که خلای نوبلی وهرگرتبوو له کاتی پشکنینی زانستی لهسمر
تابون و سارین له پتکهاتهی زیندووتی فسفور ژههریکی بههپزتری دوزیموه که لهسارین ژهراویتره.
لهو کاتهی که تابون و سارین به قهباریهکی گموره و بهنهنی چهکی کیمیاوی (تریلۆن ۸۳ و
تریلۆن ۴۶) که بهرهه می کارگهی نویی (رهنګ IG) بوو له دیرنفورت و فالکن فوست دروستدهکرا.
له هاوینی سالی ۱۹۴۵ (سۆمان) بؤ یه کم جار هاته بهرهه م. نهگرجی له جهنگی دووه می
جیهانی به قهباریهکی زور گموره گازی ژهراوی دروستدهکرا، بهلام به کاریان نهپتتا، لهبر ثمودی
هیتلر باوهری واپوو که هاوپه یمانیش لهم جوړه گازه ژهراویهمیان هیده.

له دواي جهنگی دووه می جیهانی بریکی زوریان فریدایه ناو دهریا له شوپتنانی دیاری نهکراو به
تیمپرنی سمردهم لهبر خرایموه، بهلام جار جاره ماسییهکان لهناو دهریا نارنجوکی ژهراویان سمرناو
دهخت. دواي چهند رووداوکی جوړاوجر و بهزیره کانه جاریکی تر ثمو چه کانه یان له دهریاکان
دهرهپتاوه. هندی مندالان له کاتی یاریکردنیان شتی سهیریان ده دوزیموه.

كەس نازانى ئەو ھەموو چەكە كېمىاۋىيە سۇپاى ئەلمانى بۇ كۆي رەوانە كراو لە كۆي شاردراۋەتەۋە. كارتەكانى كۆگاۋ لەناۋبردنى ھەموو نووسىن و پىرۇتۇكۆل و گواستەنەۋە و ھەموو دۆسىيەكانى لەم بابەتە لە جىڭگاي دورو و پارچە پارچە كراو دەبىندىنەۋە و ئەۋىش بەرىكەۋت لە ھەر جىڭگايەك ئەگەر تۈۋشى بى.

بېروراي جۇراۋجۇر لەسەر قەبارەى چەكى كېمىاۋى سۇپاى ئەلمانى ھەيە. پىرۇفىسۇر (فرانچ. ڤ. زايدلە) كە لە قوتابخانەى سەربازگەى ئەكادېمى ئەلمانىي يەكگرتوۋ وانەى سۆشبال و مېژوۋى سەربازى دەگۈتمەۋە، لە ۱۹۷۹/۱۲/۱۶ لە رۇژنامەى ئەلمانىي خواروۋ كە باسى لەم گېرۇگرتە كىردىۋو كە تائىستە گەران بەدۋاي پاشماۋى شەرى كېمىاۋى لە ھەردوۋ جەنگى جىيەنى يەكەم و دوۋەم و گەران و لەناۋبردنى ئەم مادە ژەھراۋىيە ھەتا كۆتابى سالىكانى ھەفتا ھەر بەردۋام بوو و دەبى بەدەيەھا سالى تىرىش بەدۋايدا بەردۋام بن لە گەران. بەلام ئەۋانەى كەۋتۈنەتە ژىرەۋى دەريا ناتوانن بەھىچ جۇرىك دەرى بېيىنن لەبەرئەۋى كارەكە زۇر مەترسىدارە.

گەلەى دار ھەلدەۋىرى

((دەرمانى كەۋتنى گەلەى دار و چەكى كېمىاۋى كە زىيانى بۇ روۋەك ھەيە))

ئەو چەكە كېمىاۋىيەى كە پېش ھەموو شت دژى مۇڤ و ئازەل رۈۋىپروۋ دەۋۋە، لە سالى ۱۹۴۵ ئەمۇ كېمىا ژەھراۋىيە بوۋە دژى روۋەكىش.

ئەمىرىكا بۇ يەكەم جار تۈانى لە يابان لە ناۋچەى پاسىفىك ئەمۇ مادە ژەھراۋىيە بۇ لەناۋبردن و ھەلۋەراندىن گەلەيدار بەكاربېيىنى. ئەمۇ مادە كېمىاۋىيە دەتۈانى رېگانەدات بەھىچ جۇرىك روۋەك بەھەموو جۇرىكىيەۋە شىن بېى يا ھىچ نەبى رېگاي گەۋرەۋونى لى دەگرى. يان ھەر بەتەۋاۋى وشكى دەكات و دەمىرىنى.

دەتۈانى بۇ لەناۋبردنى دەغل و دان و مەرو مەلات بەكاربېيىنى، و زەۋىيەكە ئەۋەندە بى كەلك دەكات ھىچى لى شىن نابى و دارستانەكانىش ھەموو گەلاكانيان ھەلدەۋەرى. دارو درەخت ۋەك سۈۋتان ھەلدەكروۋزى ياخۇد نايەلى بەھىچ جۇرىك سەھرەلېنى. ئەمۇ چەكە كېمىاۋىيە كە زىان بەدار و درەخت دەگەيەنى. ئامانچىكى ستراتىجى ھەيە لە بەكارھىتەنى دژى دوژمن بۇ ئەۋەى ھىچ بەھرەمىك لە دانمۈيەلە و شىنابى ۋەدەست نەھىنى. ئەمۇ گەلاۋ لقا دارانەى ھەلدەۋەرىن دەكەۋنە خواروۋ ناتوانن ۋەك پۈۋش و پەلەش بەخۋيانى دادەن و خۋيانى لە پەنايدا بشارنەۋە.

له پاش جهنگی جیهانی دووډم له نهمریکا له ویلایهتی ماریلاند لیکولینموهیان لهسمر نهم جزره کیمیاوییه کرد، لهناو سوپاش نهم کیمیاوییهیان لهسمر دارودرهخت تاقیکړدووه. له مانگی تهغوزی سالی ۱۹۶۱ تاقیکړدونهودییه کی گهورهیان له ژیر رنیمایی پروژهی (ننگیلی) له خوارووی قیتنام کرد. له سالی ۱۹۶۲ له ناوچهی خوارووی قیتنام و ناوچهیه کی گهوره له کهمبودیئا هو ماده ژهراوییهیان به ههندهی (۶۸،۱۴) ملیون لیتر به کارهیئا و رشاندیان، هو قهبارهیه (۱۵۰) کیلو ژههری (دیوکسین)ی تیدابوو.

ټږو کيمياويو له بهشي ټږو ماده ژهړاوييه که زيان بهدار و درخت دهگټي پي دوتري
(ټورانگه - Agent Orange).

له سالی ۱۹۶۱ بۆیە کم جار همدوو ماده ژهراوییه که (پورپله - بلوه) بهرینمایي سهریازی
تاقکردنه و دهان له سهرا کرا.

لەسائى ١٩٦٥ يوريلەيان لە جيگاي ئەگيانت ئورانگە دانا.

سالِی ۱۹۶۶ (تہ گینتی وایت) یان زیاد کردہ سہر.

کاربگمري مادي نۆرانگه پيش همموو شتيك ئوموموو كه گهلاداري له دارستانه كان ههلدهومراند و پووش و پهلاش و گهلاكاني همموو قيترون دهكردن.

به‌لّام ماده‌ی (پلوه) زور به‌خیزایی و له‌ماوه‌یه‌کی کم که‌لاکانی هه‌لّده‌هراند و گژوگیای وشک ده‌کرد. هه‌روه‌ها بۆ له‌ناویردنی د‌د‌غلّ و دانه‌نوێله به‌کارده‌هات، له‌کاتی‌ک‌دا ماده‌ی وایت کاربیه‌ریه‌کی درێژ‌خایه‌نی هه‌بو له‌سه‌ر هه‌لّوه‌رینی گه‌لّای دار له‌ دارستانه‌کان.

به کارهیتانی ئمو ماده ژهراوییهی دژی رووهك، له قیتنام و كه مېوډیا به کارهاتبوو. له ساڵی ۱۹۷۴ شارهزاو پېسپوران و نه کادییه ته مریکیه کان بویان دهرکوت که کاریگمري ئمو ماده ژهراوییه له ۱۰ سال یاخود لموانیه تا ۱۰۰ سال بخایه نی. ینجا مه گمر ئمو رووه کانه بتوانن جارنکی تر لمو ناوجهه سه رهه لښنوه.

و کاریگریشی لهسەر مروڤ ههیه منداڵان به که مه ندامی له دایک دهبن، نهک ههر له قهتنام به لکو له ئهریکاش منداڵی نمو سهر یازانی له قهتنام له جهنگ بوون به که مه ندام له دایک دهوون، پێویسته نمو سهر یازانی به شار بوون لهم جهنگه له ژێر جاودیدا بن.

کارگیری به کارهیتانی چمکی کیمیاوی دهمار دژی شارمکان

له همولایکی شارهزاکانی ریخخراوی تهنروستی جیهانی له سالی ۱۹۷۰ دهرابهی کاریگیری چهکی کیمیاوی و بابولوگی، که سمر به ریخخراوی نهتموه یه کگرتووهکان (un)ه. له سالی ۱۹۶۹ لهسمر نهگیری کاریگیری چهکی کیمیاوی دهمار دژی دانیشتوانی شاره گهورهکان لیکنولینموهیان کرد. دواي لیکنولینموه ی ریخخراوه که له سالی ۱۹۶۹ دهرکوت له کاتی هیرشیکی کتوپر به چهکی کیمیاوی دهمار بۆ سمر شاریک دانیشتوانه کهی (۸۰۰۰۰) ههشتا ههزار کس بیت، (۶۰۰۰۰) چل ههزار کس دهیته قوریانی، که لهوانهش نیوهیان دهمرن.

له نهغامی لیکندانهوهی شارهزایانی (WHO) لهسمر کاریگیری به کارهیتانی چهکی کیمیاوی دهمار (VX) دژ به شاریکی دانیشتوانی (۵) ملیون بی له ولایتیکی پیشهسازی. نهگهر له شاریکی ئاوها (۱۵۰۰۰۰) سه دو پهغما ههزار کس بهر نهو هیرشه بکهون به لیڈانی گازی (VX) یه کسمر (۸۰۰۰۰) ههشتا هزاریان لی دهمری. لهوانه یه (۳۵۰۰۰) سی و پینچ ههزار کس رزگار بیته بههوی گیاندنی نهو دوو جوړه دهرمانه به خیرایی که بریتییه له (نهتروپین و ئوکسیم Atropin و Oxim) و (۳۵۰۰۰) سی و پینچ ههزاره کهی تر دهتوانی بهریگای داو و دهرمانی تر چارهسمر بکرین و رزگاریان بیت.

لیکندانهوهیه که له لایهن دوو شارهزای چهکی کیمیاوی (میسیلسون و رۆینسون) که بهشارییان له گهل شارهزایانی (WHO) کردبوو، له سالی ۱۹۸۰ له گوڤاریکی نهمریکی که ناوی (سکینتفیک نهمریکان - Scientific America) نهغامیکیان دابوو که، نهگهر هاتوو به شش تمن (سارین) هیرش بکریته سهر باکووری نهلمانیا و دانیشتوانه کهی خویان ئاماده نه کردبوو له خوڤاراستن، لهو جیگایه تا (۲۰) کم دووری مروڤ دهکوژی. رووداوی شهری کیمیاوی له نهو روپا نهگهر روویدا دهیته هوی کوشتنی ملیونه ها له هاوالاتییان. ئهم ئینزازه له ناوهندی نهو روپاش ههراي ناوهتهوه.

تیپینییه کی تر له لایهن (رۆینسون) له شویاتی سالی ۱۹۸۲ که له کاتی شهری کیمیاوی له ناوچهیه که نهگهر دانیشتوانه کهی زور بیت، بهرامبهر ههریه که سهر باز (۲۰) بیست هاوالاتی دهیته قوریانی.

به کارهیتانی نهو چه که ژههراویه له رۆژهلاتی ناوهراست لهم سهردهمه بهریژهیه کی نرمتر دهیته، ههروه ها له جیگایانی تریش ههر شوینی بهپی چری دانیشتوان.

هاواری یارمەتی ریکخراوی دیکۆکی لە گەلانی ھەرشە لیکراو

ئەو ھێرشە کیمیایییە کرایە سەر ناوچەکانی کوردستان، پێش ھەموو شتێک منال، منالی ساواو پیرەمیژد و پیرەژن و ژنانی منالدار تووشی ئەو کارساتە بوون و ھیچ شتێکی خۆیاراستنیان نەبوو و نەیانەتوانی لە دەست ئەو گازە ژەھراویە خۆیان دەرباز بکەن.

ھەندیکیان توانیان لە یەکەم ھێرشێ ئەو گازە ژەھراویە پەشتەمال- خاوی بە بەردەمیان وەک فلتەر بەکاربێنن، یاخود کيسە پلاستیک لەسەری خۆیان ھەلکێشن، بۆ ئەوەی بتوانن بەسەر چیاکان بکەون. خەڵک ناگریان ھەڵدەکرد بۆ ئەوەی بەھۆی گەرمی گازە ژەھراویە کە لەناو دۆڵەکان دوور خاتەو. لە ھەر جیگایەک ئاو ھەبواوە ھەندیک خۆیان فری دەدا ناوی و لەپێش ھەموویانیش گەنجەکان تا لەتوانیاندا بوو لەناو ئاوێ کە دەمانەو. بەلام ھەموو کەس لەم کاتێ سالت کە ساردبوو و بەفرکەوتبوو نەیانەتوانی بەریگای چوونە ناو ئاو خۆیان بپاریژن و بەرگەیی ئەو ئاوێ ساردیان نەدەگرت.

لە بارودۆخی ئەو کارساتە کە ھێرشێ بە ھێز بە چەکی گازی ژەھراوی کرایە سەر کوردەکان، لەراستیدا دەرکەوت تارادەیک قوربانی زۆر نەبوو، لەبەرئەوەی کوردستان لە تۆبۆگرافی و ئاووھەوا ناوچەیکە شایەیی و تارادەیک دانیشتوانە کە دەتوانی بپاریژی.

ئەو گوندانە لەقەد چیاکان و ئەو گازەش بەرھە خوارووە دەنیشی و چەند بەخێرابی خۆیان بگەیاندا بەرزایی و قەد شاخەکان ئەوەندە زیاتر دەیانتوانی خۆیان باشت بپاریژن. بەلام ئەو ھێرشە لەناوچە دەشتایی و زوورگەکان کە دانیشتوانە کە دەرفەتی ھەلاتنیان نەبوو لە دەست ئەو ھێرشە ژەھراویە، بەتایبەتی ئەو شوێنانە ناویان لەبەر دەرەھینا ھیچ چارەیان نەبوو بۆ خۆرزگارکردن لەم ھێرشە کوشندە دەکرایە سەریان. چونکە ئەو چە کە زۆر خێرا بلاو دەبێتەو.

کوردەکان دەیانەوی تیمیکی مەشق پیکراوی تایبەتیان ھەبێ بۆ ئەوەی دانیشتوانی ئەو ناوچانە پێشبینی بۆردومانکردنی دەکری بە چەکی کیمیای، دانیشتوانە کە وریا بکەن و فیریان بکەن بە چ بەرگیک و بە چ رینگایە بەرگری لە خۆیان بکەن.

ئەو تیمە چالاک نەبوون لە کاتی ھێرشێ ئەو چە کە ژەھراویە و دوا ھێرشە کەش کە بەشیێک لە دانیشتوانی ناوچە کە بگواژنەو یاخود چارەسەری پزیشکییان بۆ بکەن. و نەیانتوانی یارمەتی بریندارەکان بدەن لە کاتی گواستەوێان.

هەندىك له هاورپايانى توكسين و زانياران ئهو گفتوگويەى ئيمەيان بە داواكارىيەكى سنووردار تىروانى و ئهم سنووردارکردنەيان بەجى له قەلەمدا.

بەپيچەوانەوه بەرپرسانى كورد رايان وابوو كه ناتوانى به بەردەوامى بەرگرى له دانيشتوان بكري، بەدابهشکردنى ماسك (قناع) و جلوبيهركى تاييەتى دژى ئهو ژەهره يەكەم دەستكەوتيان ئاستەنگە و دووهەميش لەژێر بارودۆخىكى لەم جۆردى كوردستان شتيكى بى مانايە. ئەگەر چاوى لى پيوشين لە بارى داراييەوهش سەرناگریت.

پيويستە پروگرامى هەناردنى جل و بەرگرى بەرگرىکردن بۆ هاوڵاتيان دەست پى بكري كه لەسەربازگەى ولاتانى ئهوروپى شتيكى زۆر ئاساييە. ئەمەش بەلانى كەم لەكاتى هيرش بەگازى خەردەل دەتوانى بەرگرىكە بى. و بەچالاكکردنى ئامرازى هەناسەدان بۆ مندالان و ئامادەکردنى دەرمان دژى ژەهراوى بۆ ئهو بريندارانەى برينەكەيان قورسە بەرگرى مسۆگەر دەبى

پيويستە بريندارانى ئهو گازه ژەهراويە بەخيزايى له نەخۆشخانەكانى ئەلمانيا وەرگيرين و ماف و شكۆمەنديان بۆ بگهريئەنمەوه له خزمەتگوزارى. بەتاييەتى (٦٩) كەس كه برينەكانيان زۆر سەخته له كوردستان چاوه‌ڕوانن بە ريگاي ولاتيكي نيواندار بگەنە نەخۆشخانەكانى ئەلمانيا.

ليزەپاسى نيو دەولەتییان بۆ ئامادەکردبوون كه پاش چارەسەرکردنەيان بەگههنتى بگهريئەنمەوه ولاتى نيواندار - كەلەناو ليزەپاسەكانيان نووسرابوو.

ئهم پروگرامە نيو مليۆن ماركى ئەلمانى تى دەچوو و دەتوانى دووبارە بكريئەنمەوه.